Республиканын политикалыг-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн.

№ 108 (15793) ◆ 1996 чылдың август 22, четверг ◆ Ат салган шагы 19.30 ⇄ Садар өртээ 500 рубль.

Дээди Хуралдың комитеттеринде

ХООЙЛУЛАР ТӨЛЕВИЛЕЛДЕРИН БЕЛЕТКЭЭРИ — КОЛ ХҮЛЭЭЛГЕ

Тыва Республиканың Дээди Хуралының Күрүне тургузуунуң комитеди дээрге Дээди Хуралдың доктаамал ажылдаар ажылчын органы болур. Комитеттиң даргазы Борис Сат (Чеди-Хөл кожуундан депутат), ораалкчызы Клара Монгуш (Өвүр кожуундан), кежигүннери Базыр Монгуш (Бот-догуйнаан Тываның улусчу партиязындан), Бадарчы Седей (Улуг-Хем кожуундан) болуп турар. Бистиң корреспондентивис комитеттиг даргазы Б. Д. Сатка ужурашкаш. оон ажыл-чорудулгазының дугайында айтырыгларны салган.

— Борис Дээкович, силерниң удуртуп турар комитедицер кандыг ажылдарны кылып ужурлугул, ону допчуузуби таныштырып көрүүлерем.

— Комитет бодунуң ажыл-чорудулгазынга Дээди Хуралдың оадылааны Күрүне тургузуунуң комитединиң дугайында дүрүмү удуртулга ооллуруп турар. Тыва Республиканың хоойлуларының, Дээди Хуралдың доктаалдарының төлевилелдерин белеткээри, Дээди Хуралдың сессиязынга чугаалажыры-биле киирген айтырыгларга үнелел-түүнелдерни бээри, Күрүне органнарының ажыл-чорудулгазын хынаары, Тыва Республиканың Конституциязының негелделерин сагыш турарын болгаш Тыва Республиканың хоойлуларының күүселдезин хынап көөрү комитеттиг кол сорулгазы болур. Күрүне болгаш административтиг девискээр тургузуунуң, күрүне эрге-чагыргазының, депутат ажыл-чорудулгазының, тус чер бот-башкарылга органнарының, соңгулдалар эрттиреринге айтырыглары база комитетке хамааржыр. Ол ышкаш өредилге черлериниң, шериг алааны эрттиреринің, кожууннарының, сумуларның девискээрлерин хуваары, адын өскертири, эде адаары, шанналдар тургузары, депшидер кадрларның кандидатуразын чугаалажыры болгаш өске-даа айтырыгларны шиитпирлээр.

— Күрүне тургузуунуң комитеди 1995 чылда болгаш бо чылдың эрткен алды айларында күүү кылганыл?

— 1995 чылда комитет планда көрдүнген шупту хоойлулар төлевилелдерин ажылдап кылгаш, сессияларга чугаалажыры-биле киирген. «Тыва Республиканың чонунуң Улуг Хуралының (съездизинин) дугайында», «Тыва Республиканың чонунуң Улуг Хуралының (съездизинин) кежигүннериниң эрге-байдалының дугайында», «Улуг Хуралдың кежигүннериниң соңгулдаларының дугайында», «Тус черниң төлээлекчилер хуралдарының дугайында», «Тыва Республикада хамаатыларның хуралдарының (чыыштарының) дугайында» болгаш өске-даа хоойлулар төлевилелдерин комитет ажылдап кылган, оларны Дээди Хуралдың сессияларынга хүлээп алган. Үстүнде айыткан хоойлуларның төлевилелдеринге чамдык чугула немелделерни киирип, чедир ажылдан кылыры-биле Тыва Республиканың Президентизи каш удаа дедир эгиткен. Оларга чогуур немелделерни, казылдаларны Президентиниң саналдаанын өзугаар комитет киирген. Тыва Республиканың мурнунда хүлээп алган чамдык хоойлуларынга өскерилгелерни болгаш немелделерни киирген хоойлуларның төлевилелдерин комитет ажылдап кылган, оларны сессияларга хүлээп алган. Комитет хоойлулар төлевилелдерин ажылдап кылып турган, Дээди Хуралдың өске комитеттери, ТР-ниң Төп соңгулда комиссиязы, Юстиция яамызы, Дээди суд, Улуг Хурал-биле, аразында доктаамал харылзаалыг, сүмележип, дугуржуп ал турган.

— Комитеттиң хуралдары болуп турар болгай, аңаа кандыг айтырыгларны чугаалажып турарыл, Борис Дээкович?

— Эрткен чылын комитеттиң он ийи, бо чылдың бирги чартыында база он ийи хуралды эрттирдивис. Сүт-Хөл кожуунуң Ак-Даш, Бии-Хемниң Сушь, Тарлаг сумуларын тургузар, Төп соңгулда комиссиязының кежигүннерин томуйлаар, шериг келдириишкининиң түүнелдериниң дугайында болгаш өске-даа айтырыгларны чугаалашкан. Федералдыг (Россияның) хоойлуларның болгаш Дээди Хуралдың комитеттериниң чогаадып кылганы хоойлуларының төлевилелдерин база комитет хуралынга сайгарып, чугаалажып турар. Бо чылын Барыын-Хемчиктиң хоорай хевирлиг Кызыл-Мажалык суурун кожууннуң сууру кылдыр эде адаар дугайында, Арыскан, Иштии-Хем, Ийи-Тал, Шанчы, Успенка, Чал-Кежиг, Ырбан сумуларын тургузар дугайында болгаш өске-даа айтырыгларны чугаалажып көрген.

— Силериң удуртуп турар комитедицер кежигүннери боттарының соңгулда округтарынга, кожууннарга кандыг ажылдарны чорудуп турарыл? Республикадан дашкаар чоруп турар бе?

— Комитет кежигүннери — депутаттар боттарының соңгуткан округтарынга доктаамал барып, соңгукчулар, күш-ажылчы коллективтер, суму, кожуун чагыргаларының активи-биле ужуражылгаларны эрттирип, соңгукчуларны хүлээп ап турар. Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем кожууннарынче үнүүшкүннү организастаан. Тус чер бот-башкарылгазының дугайында ТР-ниң Хоойлузунуң күүсеттинип турарын болгаш соңгулдалар Ш. Д. Ооржак-биле комитет кежигүннери ужуражып турар бис. Орта ат салбаан хоойлуларга болгаш хоойлу төлевилелдеринге хамаарышкан ажык чугааны кылып турар. «Тус черниң төлээлекчилер хуралдарының дугайында», «Тыва Республиканың хамаатыларның хуралдарының (чыыштарының) дугайында» ат салбаан хоойлуларның чамдык үүлдерин сайгарып көөрү-биле ужуражылганы Президент-биле эрттирген бис. Чугаалажыышкынның түүнелинде Президентиниң саналдарын долузу-биле деткип, хүлээп алган. Ынчангаш федералдыг хоолуларга дүүштүр ажылдап кылган хоойлуларны хүлээп алган.

Оон ангыда «Тыва Республиканың тус чер бот-башкарылгазының дугайында» хоойлу төлевилелин (чаа редакциязын) ажылдап кылып турган, Күрүне тургузуунуң комитет кежигүннери Президент-биле ужуражкан. Бо хоойлу төлевилелиниң үүлдеринге хамаарыштыр Ш. Д. Ооржак кончуг ажыктыг болгаш үнелиг саналдарын киирген. Бо ужуражылгага Президентиниң чөвүлекчизи А. С. Ооржак, Чазактың тус чер чагыргалары-биле ажыл талазы-биле эргелел начальниги Т. Ч. Салчак киришкен. Мындыг ужуражылгалар хоойлуларны ажылдап кылырынга ажыктыг болуп турар, моон соңгаар-даа оларны эрттирер бис.

— Комитет бо чылдың ийиги чартыында кандыг ажылдарны кылырын планнап турарыл?

— Бистиң комитеттиң планында ийиги чартык чылда эвээш эвес хоойлулар төлевилелдерин ажылдап кылгаш, Дээди Хуралдың сессиязынын хуралдарынга чугаалажыры-биле киирери көрдүнген. Колла чүве оларны негелделерге дүүштүр эки шынарлыг чугаадып, ажылдап кылыры. Оон ангыда, Күрүне тургузуунуң комитеди Чазак-биле кады парламент дыңнаашкынын сентябрь азы октябрь айда эрттирер. Орта Тыва Республикада тус чер бот-башкарылгазының дугайында чугаалажыр. Оон өске-даа кылыр ажылдар бисте хөй.

— Комитеттиң ажыл-чорудулгазының дугайында интервью бергениңер дээш четтирдим, Борис Дээкович.

Таан-оол ХЕРТЕК чугаалашкан.

ИНТЕРВЬЮ

ӨӨРҮП ЧЕТТИРГЕНИН ИЛЕРГЕЙЛЭЭН

Соңгулда кампаниязын организастаарынга болгаш эрттиреринге идепкейлиг киришкени дээш Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржакка өөрүп четтиргенин чарлаан тускай бижикке РФ-тиң Президентизи Б. Н. Ельцин бо чылдың август 12-де ат салганын ТР-ниң Президентизинин парлалга албаны дыңнаткан. Ындыг хевирлиг өөрүп четтириишкинни Россия Федерациязының субъектилериниң 12 удуртукчуларынга, областарның, крайларның чагырга даргаларынга, РФ-тиң Президентизиниң бүрүн эргелиг төлээлекчилеринге база чарлаан.

* * *

ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак Кызыл хоорайның ортумак тускай болгаш ортумак өөредилге черлеринге, школа назыны четпээннериниң албан черлеринге барып чораан. Удавас эгелээр чаа өөредилге чылынга белеткелдиң байдалын ТР-ниң Президентизи сонуургап көрген сөөлүнде, чамдык өөредилге черлеринге деткимчени көргүзерин шиитпирлээн. Кызылдың № 4 профтехучилищезиниң өөредилге корпустарының белеткели багай болуп турары демдеглеттинген. Өөредилге яамызының албан черлери чаа өөредилге чылынга ниитизи-биле багай эвес белеткелдиг болган.

Рита САМБУ.

ЧАА ӨӨРЕДИЛГЕ ЧЫЛЫНГА БЕЛЕТКЕЛ

1996 -97 чаа өөредилге чылынга чедир ам каш-ла хонук арткан. Бии-Хем кожууннуң Өөк суурга барып чораан үемде ында ортумак школага киргеш, чаа өөредилге чылынга оон белеткелин сонуургап көрдүм. Школаның директору Т. М. Тюлюш амгы үеде эмнедип турар болганда, өөредилге эргелекчизи К. О. Мартый-оол-биле чугаалаштым.

Эрткен өөредилге чылының эгезинде школага 223 өөреникчи 1-ден 11 класстарга чедир өөренип кирген турган, 218 өөреникчи боттарының класстарын дооскан, оларның иштинден 7-зи бышкан билигаин аттестадын алган. 4 доозукчулар кожуундан дашкаар өөредилге черлеринге киреринің шылгалдаларын чедишкиннинг дужааган.

Чаа өөредилге чылында Өөктүң ортумак школазы 220 ажыг өөреникчини хүлээп алыр. Акша-хөреңги чедишпес амгы берге байдалдар тураа-даа, өөредилге эргелекчизи Карамаа Оюновна школаның башкыларын болгаш өске-даа ажылдакчыларын эвилелдеп алгаш, арткан үүлдерни чедир ерестиг кылып турарын көрдүм. Ынчангаш чаа өөредилге чылынга школаны белеткээнин кожуун комиссиязы август 22-де кээп хынаарын, хүлээп алырын өөредилге эргелекчизи дыңнатты.

Уругларның пособие акшазы алдынганын, башкыларның болгаш өске-даа ажылдакчыларның апрельде, майда шалыцын август 22-де алыр деп турарын ол өөрүшкү-биле чугаалады. Чаа өөредилге чылында 200 өөреникчини Өөктүң ортумак школазы хүлээп алырынга колдуунда белен.

Алексей ДУГЕРЖАА.

ТЫВА-ТҮРК ЛИЦЕЙНИҢ ТУДУУ АЖЫГЛАЛГА КИРЕР

Тыва-түрк лицейниң тудуун ажыглалга киирерин чүгле башкылар эвес, а өөреникчилер, ада-иелер база четтикпейн манап турганнар. Ынчангаш бо чылын сентябрь айда лицейни ажыглалга киирер дээш башкылар, ында ажылдап турар ажылдакчылар бүгү күүнүн мөөңнээн. Дүне безин бир башкы ажылдавышаан, таңнылдап турары дээрге-ле, оларның тудугну ажыглалга киирер дээн кыымак ажылының демдээдир.

Башкы кадрлар четчелеттинип турар.

Чазын кирери-биле 600 ажыг кижи шылгалда дужаганының соонда, 25 дээре дээн оол лицейге өөренир аас-кежиктиг болган. Ынчангаш ниитизи-биле бо чылын 140 өөреникчи өөренир.

Оолдарның аразындан Саша Папын, Вячеслав Комбу, Аян Лама, Саян Ондар, Чингис Уванай лицейге практика эрттиргеш, а Меңги Каа-оол, Эрес Натпий-оол, Адыгжы Донгак, Белек Кууларның август 25-те Турцияның «Саман Йолу» колледжке эртер үүгү-делегейниң өөреникчилер аразынга олимпиадага киржири-биле чорупканынга черле канчап чоргаарланмас бис.

Бистиң корр.

Конкурска киржиңер

СИБИРЬ КАТАП ТҮРГУСТУНАР

«Россияның күчү-шыдалы Сибирьден эгелеп хөгжүүр» деп бүгүдеге билдингир сөстерни ам «Сибирь — «Сибирь дугуржулгазының» ачызында хөгжүп, быжыгар» деп сөстер-биле солуп болуру иллеп апарган. Чогум-на харын Сибирьниң бүгү булуннарының экономиктиг, социал катап тургустунуушкунун таарыштырар ажыл-чорудулганың чымыжы девискээрлер аразының бо ассоциациязынга онаашкан.

Чоокта чаа девискээрлер аразының «Сибирь дугуржулгазы» деп ассоциациязының парлалга болгаш информация талазы-биле чаа, таарыштырылга чөвүлелин соңгаан, оон кежигүнүнге ТР-ниң Парлалга болгаш информация комитединиң даргазы Даңгыт Иргитович Чыдымны соңгаап. Ук чөвүлел болунуң баштайгы хуралынга девискээрлер аразының «Сибирь дугуржулгазы» ассоциацияның ажылчорудулгазының дугайында эң дээре журналисчи материал конкурзуп чыд бүрүде эрттиреринің дугайында дүрүмү бадылаан. Конкурстуң сорулгазы — «Сибирь дугуржулгазының» ниити ажыл-чорудулгазының байдалын, ында кирип турар субъектилерниң ажылын парлалгага калбаа-биле шын чырыдарынче журналистериң кичээнгейин хаара тулары, Сибирьниң социал-экономиктиг катап тургустунуушкунун чырыдары болур.

Авторларның солуннарга парлаткан, видео-радио материалдарын конкурска киирер. Бирээзи-ле 2 млн акшаның үш шанналын доктааткан. Тиилекчилерге лауреат дипломнарны тыпсыр. Конкурска парлалга ажылдакчылары теле-радио журналистер, хоойлужудулга болгаш күүсекчи эрге-чагырга даргаларының парлалга секретарлары киржир.

Конкурска киирер ажылдарны бо чылдың октябрь 30-ге чедир хүлээп алыр. Адреси: 630007, Новосибирск хоорай, Красный проспект, 1. Конкурстуң түүнелин ассоциацияның тургустунган үези болур ноябрь айда үндүрер.

В. КРИВДИК.

Төлээрин чон утпас

КЫМ ХАРЫЫЛААР УЖУРЛУГУЛ, азы караңгыга чурттаар бис бе?

Радиога болгаш теледамчыдылгаларга Тыва Республиканың чонунга кыжаныр, электри энериязын өжүрер бис деп ийи катап дамчытканын дыннадым, көрдүм. Ону «Красэнерго» акционер ниитилеллин Тывада электри четкилери деп Тывада-ла ажылдап турар бүдүүрүлгези кылды ийин. Бо бүдүүрүлгелерниң амыырап, чурттап турарын сайгарып көрзе эки боор.

Бо «Красэнерго» акционер ниитилеллин Саян артындан келген энергиязын «Тываккоммунэнерго» бүдүүрүлгези база көдээниң чону, колхозтар, совхозтар ап турар. Үстүнде адааным бүдүүрүлгелериниң ажылдакчыларынын. «Тыва Республиканың Чазаа өрелиг» деп хөй чүве чугаалап турарын бо-ла дыннаардыр бис.

Беш, аллы чыл бурунгаар бир суурже барган электри энергиязының өртээн совхозтар, колхозтар дорт санажып турган, ол суурда чурттакчы чоннуң болгаш өске-даа бүдүүрүлгелернин чарыгдапкан энергиязынын өртээн «Красноэнергога» совхозтар төлээш, а суурнун чурттакчы чонуби-ле, бүдүүрүлгелер-биле совхоз ангы санажып ап турган. Амгы үеде совхозтар, колхозтар дүжүп калган, оон орнунда кооперативтер, улуг, биче бүдүүрүлгелер тургустунган. Биеэги дүжүп калган совхозтарның кырында өрези ам-даа төлеттинмээн хевээр чыдар, ону та кым төлээр чүве? Чурттакчы чон-биле санажылга база чок.

Бүгү-ле электри энергиязын чарыгдап турар улуг, биче бүдүүрүлгелерни холга ап, база чурттакчы чоннуң чарыгдалын хыналдага ап, ол талазы-биле контроллерларны тургузуп, энергиянын төлевирин санап, түннеп, кассалар ажыдар ужурга таваржыр апаар чыгыы-ла боор. Дарый, дүрген хемчээн ап ажыллавас болза, Тыванын электри четкилери бүдүүрүлгези хүнден хүнче өреленип, хоозураарының кырында келген.

«Тываккоммунэнерго» бүдүүрүлгези эвээш-биче-даа болза санажып турар, чүгле бюджеттен акшаланыр албан черлериниң төлээр өрези бар боор турар. Чүгле Тыва Республика эвес, а бүдүн Россияның бюджет талазы-биле чедимче чогун чулчуруур мурнунда болганын алыр болза эки деп санаар мен.

«Тываккоммунэнерго» бүдүүрүлгезиниң энергия сайгарар салбырынын ажылын, улуг дуржулгаанын көрүп турган, өөренип, ажылдап эгелээр болза эки. Көдээ суурларда улуг, биче бүдүүрүлгелер бүдүргени эдлин, сүдүн, дүгүн садып, оон-биле амыырап турар болгай. Арат ажыл-агыйлыглары боттарының бүдүрген продукциязынан алган акшазы бар, пенсия, пособиезин чон ап турар. Ынчангаш ажыглааны электри энергиязының өртээ-биле санажыптар аргазы оларда черле бар. Ол ышкаш кадын-чимизин чыып, садып, дагның дажын бузуп, өрттеп — чугай кылып турар бүдүүрүлгелер бар. Олар ажыглааны электри энергиязының өртээн төлээрин дөмей-ле утпас ужурлуг болдур ийин.

Эрткен чылдың аллы айда болган улуг шуурган соонда, Кызыл хоорайның чартыындан хөй кезии, кожууннар төптери, хоорайлар, суурлар электри чырыы чок арткан-на болгай. Дыка улуг когаралга «Тываккоммунэнерго» бүдүүрүлгези таваржып келген. Ындыг-даа болза, чеди хонуктуң иштинде дүн-хүн чок 18-20 шак дургузунда ажылдап турган. «Тываккоммунэнерго» бүдүүрүлгези болунуң энергия хереглекчилеринге электри энергиязын чедирген. А Тыванын электри четкилериниң бүдүүрүлгезиниң ол-ла шуурган соонда ушкан чагылары, үзүлген сывырындактары, электри шугумнаары чедир септеттинмээни айыттынган турган болдур ийин.

Көдээ ажыл-агый яамызының кылдыртып каан кыштагларында, тараа шаннарында, хөй кыргыыр пунктуларда, бригадалар төптериндета чеже км электри шугумнары, трансформаторлуг подстанциялар үптеттинген чүве? Чамдык кожууннарның ажыл-агыйларының малчыннарының, тараажыларының турлагларында тургускан трансформаторларның баштай маслозун алгаш, а оон соонда оларның боттарын оорлап турар апарганнар. Ол дугайын республика солуннарындан номчуп турар болгай силер. Ол трансформаторларны ам кайыын алыр бис? Оларның өртээ дээрге аажок улуг болгай. Колдуунда-ла кожуун бүрүзүнүн хову турлагларындан оларны оорлаан болуп турар-дыр. Мындыг харыысалга чок, чүгле болунуң хүнүн бодап чурттап чоруурларга удур хемчеглер чүге аллынмээн турарыл? Бо айтырыг талазы-биле республиканың Ишгики херектер яамызы, прокуратуразы истелгени кылып эгелээр үе келген деп бодаар мен.

Анаа-ла төтчеглеп чоруур электри энергиязы бар чүве бе? «Таарыштырыкчы станкомнуң чөвүлелин чыып, балылап алган бис, ол кымга-даа чагыртпас, ам электри энергиязын бичиилеп өжүрүп эгелээр бис» деп. Тыванын электри четкилери бүдүүрүлгезиниң РЭС-1 даргазы А. Куницкий июльдун 30-нин хүнүнде «Тываккоммунэнерго» бүдүүрүлгеге келгеш чугаалады.

«Тываккоммунэнерго» бүдүүрүлгези — Тыва Республиканың бодунуң энергетика ажылдыг кара чаңгыс бүдүүрүлгези деп чүвени кижи бүрүүу билир болгаш оон амыырап, чурттап олурар байдалын, арын-нүүрүн тыва чон билир.

— Бо бүдүүрүлгенин электри энергиязының талазыбиле ажылын биске беринер, ынчан бис чаңгыс электри энергетика бүдүүрүлгези боор ажылдаалы — деп, Тывының электри четкилери бүдүүрүлгезиниң даргазы Ю. И. Сурков Тыва Республиканың Чазаанга чедип, дилег кылып турган болду.

Ажылы аар, өртээ чник, чарыгдалы, когаралы улуг котельнаялар, дизельдиг электри станциялары биске херекчок — дээр шак мынлыг, улуг тура-сеткилдиг «Красэнергонун» Тывада электри четкилериниң бүдүүрүлгезиниң даргалары барган-на черинге хөй чүве чугаалап чоруур апарганнар-лыр.

Улуг вольтулуг кабельдиг электри шугумнуг четкилерин септеп-селиптер ажылчыннары, тускай эртемниглери, машина, дериг-херекселдери чок. Электри-биле ажылдаар лабораторияларны эккеп-даа бээр болза, кабельдиг электри четкилеринде үрелген, өрттенген черлерни чер адаандан тып, кылыптар арга чок. Тыванын электри четкилериниң бүдүүрүлгезинде мындыг ажылдар-биле ажылдаптар тускай эртемниглер, ажылчын холдардаа чок.

Тыва Республиканың өнчүхөреңгизин төтчеглеп, Саян артындыг акционер ниитилелдериниче халаска үлеп берип, тарадыр октап чоруур үе төнген боор. Мынчаар төтчеглеп эгелээр болаувусса, кайын боор, сон даарта өзүп олурар аныяктар бисти сайгарып, «бистиң ада-өгбелеривистиң-даа кончуун, чүгле кижи кылаштаар чери арткан» — деп чугаалажы берип болур-ла болгай.

РФ-тиң Күрүне Думазының 1995 чылдың октябрь 20-де хүлээп алганы «Улус ажыл-агыйының бүдүүрүлгелерин, албан организацияларын, чурттакчы чонну электри энергиязы-биле хандырарын организастаар дугайында» хоойлузунга даянып алгаш, Тывада ажылдап турар энергетиктиг бүдүүрүлгелерни шын орукче киирер үе келген. Тыва чоннуң чылыг, чырык чуртталгазынга кыжанып чоруур чамдык бүдүүрүлгелериниң удуртукчуларының чурумун сайгарып көрүп, оларны холга алыр болза эки деп санаар мен.

Владимир МАНДАН-ХОРЛУУ.

ЧЕЧНЯДА БАЙДАЛ

ГРОЗНЫЙ. (РосИТА-СЧТА). Россия Федерациязының Президентизиниң тускай төлээлекчизи — Национал айыыл чок чорук чөвүлелиниң секретары, генерал Александр Лебедь Грозный хоорайга баргаш, чепсектиг чарылдырыкчылар штавының начальниги Аслан Масхадов-биле чугаалажыышкыннарны кылганы чогуур түннелди бербээн. Ынчангаш Чечняда, ылангыя оон найысылалында байдал мурнуку хевээр дүшкүүрлүг болуп артпышаан. Чепсектиг дээрбечилерниң болгаш федералдыг күштернин аразынга кадыг-дошкун тулчуушкуннар Грозный хоорайда үргүлчүлеп турар.

Грозный хоорайның чурттакчылары 48 шак дургузунда Чечнянын найысылалындан үнүп чоруур дугайында федералдыг шериглерниң командылалынын дужаалын олардың командылакчызы генерал-лейтенант Вячеслав Тихомиров ам-даа күш чок болдурбаан. Грозный хоорайдан дезип үнгеннериң саны ам 50 муң ажыл турар.

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫН ЧАЗААНЫН ДОКТААЛЫ

1996 чылдың август 3. № 927. Москва хоорай.

Россия Федерациязының Чазаанын доктаадыры болза:

1. «Бюджет адырының ажылдакчыларының ажыл төлевириниң талазы-биле Чаңгыс аай тариф сетказының тариф ставкаларын (шалыцын) бедидер дугайында» Россия Федерациязының Чазаанын 1995 чылдың август 24-те № 823 доктаалының 6 пунктузун (Россия Федерациязының хоойлужудулга чыындызы, 1995, № 35, арын 3524) дараазында уткалы ийиги абзац-биле немээр.

«Бюджет адырының ажылдакчыларының күш-ажыл төлевириниң талазы-биле Чаңгыс аай тариф сетказының тариф коэффициентилерин бедидери-биле холбашкан немелде чарыгдалдарны организациялар хамаарышкан бюджеттерде көрдүнген акша-хөреңгилериниң күселиби-биле база оларның хемчээлинге, а ол ышкаш бюджеттен дашкаар орулгаларны киириштириниң күселиби-биле дуглап болур».

2. Күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органнары болгаш Россия Федерациязының субъектилериниң күүсекчи эрге-чагырга органнары бо доктаалды бюджет адырының организацияларының удуртукчуларынга чедирип дыннадыр.

Россия Федерациязының Чазаанын Даргазы
В. ЧЕРНОМЫРДИН.

БОЛУУШКУННАР, ФАКТЫЛАР, МЕДЭЭЛЕР

Таңды кожуундан медээлер

ЧАА СОВХОЗТА

МЕЖЕГЕИДЕН» чарылган «Кара-Булун» совхоз тургустунгандан бээр үр болбаан. Чаа ажыл-агыйга улуг бергелер таварышкан: баштайгы чылын анаа үш директор солушкан. Совхозту кажан Олег Тодояков удуртуп эгелээнден бээр ажыл шуудаан. Чижээ, ук ажыл-агый бо чылын уксаалыг аныяк хунажыннарны садып ап, мал ажылының быжыг үндезинин тургускан. Ол ышкаш чаа пилораманы садып алгаш, ажыглалда киргген. Хову-Аксында ыяш ажыл-агый чери-биле дугуржулга өзугаар 250 кубометр тудуг ыяжын белеткээш, оон 200 кубометрни сөөртүп ап, дилиг материалдарын белеткеп турар.

ТЕВЕЖИНИҢ ҮЛҮҮ

ТЕВЕНИҢ эъди, сүдү эм болур, оон эъди нервини быжыглаар, а сүдүн ижин-шойүндү аарыгларын эмнээринге ажыглаар. Теве сүдүнден кылган хымыс хоочураан гастритти эмнээр, өт дамчыдар дамыларга дегдиргенде ижер. Тергелеп, шанактааш тудуг ыяжын, сигенни сөөртүп алыр, көжеринге тергиин эптиг «транспорт».

Чеди чүзүн малывыстың бирээзи — тевени Таңды кожуунуң «Шаңган» совхозта өстүрүп турар. Бо чылын оларның бажы 180 четкен. Тевежи О. С.-Д. Оюн ол мергежилге уктуг кижи. Оон кырган-ачазы Конзукай Оюн, даайлары Мөнге, Очур-оол Оюннар сураглыг тевежилер чораан.

Олег Оюн база сурагжаан: 1994 чылда республика малчыннарынын Наадымынга оон тевези чарышка эрткен, ол-ла чылын Чагытайга оон тевелерин РФ-тиң Президентизи Б. Н. Ельцин көрүп магадавышаан, мактаан. Бо чылын ол 28 бодаганны менди камгалап алган, теведен-не 5 кг дүктү кыргаан.

ЧЫМЧАК ХЛЕБ БЫЖЫРЫКЧЫЛАРЫ

РЕВОЛЮЦИЯНЫҢ чалбыыжы» совхоз бодунуң бүдүрген тараазындан хлеб быжырар цехти ажыткан. Оон ээлери Анастасия Ивановна Черменева, Ольга Павловна Сухалова, Галина Павловна Борбоякова хүнде-ле 400 булка хлебти быжырып, көдээ ишчилерни амданныг хлеб-биле хандырып турар. Вермишельди, үскен далганы, өске-даа продуктуларны ында база бүдүрүп турар. Хлебтиң, макарон кылыгларының өртээн күрүне садыгларының өртээнден 2 катап чиик.

САВЫЙ-ООЛ ,ООРЖАК.
КАРА-КЫС МОНГУШ.

ТЫВАНЫҢ ТӨЛЕПТИГ ОГЛУ

1921 чылдың август 13-тен 16-га чедир Атамановка деп орус суур (амгы үеде Кочетово) турган Суг-Бажы дел черге Бүгү-тываның Тургузукчу Хуралы болуп эрткен. Тыва чоннуң амыдырал-чуртталгазынга хамаарышкан аажок чугула — национал тускай догуннаашкынның, чаа эрге-чагырганы тургузарының, Моол болгаш Россия-биле харылзааларының, Азияның төвүнде тургустунуп турар тускай догуннаан күрүнеңиң бирги Конституциязын хүлээп аарының дугайында айтырыглар аңаа шиитпирлеттингет

Бүгү-тываның Тургузукчу Хуралынын президиуму 11 кижи составтыг кылдыр соңгуттунган турган. Хуралдың даргазы Даа кожуунның хүн-нояны Монгуш сумузу уктуг Буян-Бадырғы болган. Ол 1892 чылдың апрель 25-те Барыын-Хемчиктиң Аянгатыга ядыы арат Номчута Монгуш дел кижиниң өөнге төрүттүнген, бичии турда-ла, ону Хемчиктиң Даа болгаш кезек үелерде Бээри кожуннарының нояны Хайдып (Буурул чоян) азыраан алган. 1908 чылда, азыраан адаанының мөчээнниң соонда, 16 харлыг Буян-Бадырғы ноян апарган. Хайдың ноянның мерген угаанын, сагынгыр-тывынгыр чоруун дозеп ап, чеде бодунуң төлептиг мөзу-шынары биле ол ылгалдыг чораан. Оон бедик билиг-мергежилин үе-чергежилери эскерич, демдеглээр турганнар. Төрээн дылындан ангыда, моол, санскрит болгаш орус дылдарны ол арыг билир чораан.

Монгуш Буян-Бадырғының ады-биле хамыктың мурнунда 1914 чылда Тывага Россияның өмээржилгезин, камгалал-хайгааралын тургусканы холбашкан. Ынчалаадаа Россияда болуушкуннар-биле холбаштыр үзел-бодалы Кыдат болгаш Моолче угланып, сөөлүнде барып ол дээш «политиктиг хамелеон» диптип турган үелер турган. Ындыг-даа бол национал-хосталгалыг революцияның салдары биле оон үзел-бодалы база катап Россияже эглип кээн. Хемчиктин ийи кожууну-биле Сибревкомнуң төлээзи И. Г. Сафьяновтун аразында чугаалажыышкыннарны ол организастаан. Тываның келир үеде салым-чолу анаа база шиитпирлеттинин турган болбайын аян. А 1921 чылдың августа оон Бүгү-тываны Тургузукчу Хуралын база удуртуп эттиргени ол.

Буян-Бадырғының негелдези-биле хуралга хамыктың мурнунда Таңды-Тыва улустун тускай догуннаашкынының дугайында айтырығны сайгарып чугаалажыр деп шиитпир үлгеэн алдынган. Буян-Бадырғының ол негелдезин И. Г. Сафьяновтун база деткээнин айтып каары чугула боор ужурлуг. Ынчангаш 1921 чылдың августа 14-те Тургузукчу Хурал Тывада «чаа езу-чурумнуң болгаш чаа улусчу эргежагырганын» тургустунганының дугайында шиитпирни хүлээп алган. «Таңды-Тыва Арат Республика болунуң иштики херектерининг талазы-биле кымдан-даа хамаарышпас хостуг чоннуң хостуг күрүкези. Чурттар аразының харылзааларынга Таңды-Тыва Республика РСФСР-ниң камгалал-хайгааралының адаанга ажылдаар» деп айыттынган турган.

Август 15-те Конституция төлөвилелиниң республиканың бүгү хамаатыларының хооойлу мурнунга деп байдалының дугайында сайгарып чугаалажып турар үеде Буян-Бадырғы «хамааты бүрүзүнүң эргези оон ажылчорудулгазындан болгаш ону амыдыралдын идип үндүргени, бүгү чоннуң идип үндүргени байдалындан тодаттынар» деэн бодалды саналдан киирген. Бир эвес моңу мурнундагы төөгү шинчилекчилери феодалларның аңы байдалдарын камгалаан чорук деп көрүп турган болза, удуртукчуга хамаарылга эргилеги салгал дамчыышкыны-биле эвес, соңгуттурган байдалы-биле болуру моон илереттинип турар шыкажыл.

1921 чылдың август 16-да Бүгү-тываның Тургузукчу Хуралын хаан тура, Буян-Бадырғы мынча деэн: «Бистин чонувустун төлээлекчилерининг мурнундан сайыт И. Г. Сафьяновтун өмүнээлар үзүлген деп болур. Угтундурган, билдинмес турган дыка хөй чүүлдерни К. Т. Аракчаа болгаш М. Б. Кенин-Лопсан дилеп тып, катап тургусканнар. Тываның Улустуң чогаалчызы Монгуш Кенин-Лопсан ийи номдан тургустуйган «Буян-Бадырғы» деп төөгүлүг романны бижип дооскан, ынчалза-даа оон бижилгезиниң ам дээрезинде Ном үндүрер черде болгаш Парлалга талазы-биле күркомда үезин манап чыдары хомуданчыг.

Буян-Бадырғы бодунуң ат-алдары-биле сарыг шажынны деткип, камгалап чораан. Бүгү-тываның ламалар съездизин чыылдырарынга деткимче көргүзүп, оон ажылынга идепкейлиг киришкен. 1928 чылдың документилериниң аразында оон Биче Хуралдың секретары боор ат салган саазыннары бар. Кезек үеде Күрүненің иштики политиктиг камгалал эргелелиниң истелге кылдызининң эргелекчизи боор турганы илереттинип турар. Хоойлужудулга комиссиязының даргазы боор, өглениишкин болгаш өг-бүле дугайында хоойлулар-даа бижип турган. Херээжен кижиге хүндүткелдинн, культура дээш сагыш човаашкынын үезилери демдеглээр чораан. Чоннуң бичик-билиг чок чоруу, боттарының бижининиң чогу ону аажок хомудадып чораан. Америк безин ырларны дыснап болуруп, ынчалза-даа тыва ырларның бижимелдериниң чок боор турарын улуг хомудал-биле чугаалаар турган.

Ол үениң өске сайыттары ышкаш, Кызылга өй-ойлеп кээп, өг-бүлези-биле Хемчикке доктаамал чурттап чораан. Кызылга келгенде, хүн бүрүде аалынче чагаалар бижиир турган. «Арагтарның үезин келген-дир, олар чурттуу уштап-баштап турарлар, а бистер чайлап бергивиссе эки боор. Моон соңгаар-даа республикага хоойлулар бижиирин менза чөпшээрээр болза, ажок өөрүүр ийик мен» деп, ол чугаалаар чораан дээр.

Хүн-ноян турган Монгул Буян-Бадырғы бодунуң салым-чаяны болгаш бедик билиг-мергежили, угаанғырсагынғыры, үвени баш бурунгаар көрүп, билири-биле политиктиг белик ат-алдарга, хүндүткелге четкен. Оон киржилгези-биле республиканың 1921, 1923, 1924, болгаш 1926 чылдардағы конституциялары ажылдаттынып кылдынгаа база хүлээп алдынган. Бодунуң ажок хып дээн хей-аът кедүрлүүшкүннүг үезинде, өртен безин хар четпээн турган, ол ам-даа дыка хөйну кылып болур турган. Ынчалза-даа өске үелер келген...

1929 чылда Тываның удуртулгазынга «чөөн үеелиг» дижиривис кижилер кээп, «барыын үеелдиглериннің» хартаачызы Буян-Бадырғы дээн үүүлду идип үндүрүп келгеннер. 1929 чылда ону тудуп хоргудаан. 1932 чылдың март 22-де ТАРН ТК-ның Политбюрозунуң хуралынга Монгуш Буян-Бадырғы кезек кижилер-биле кады «контрреволюсчу дээрбечи-уптекчи» үүлгедиглер кылып, Хемчикке «кара-сарыг феодалдарның» тура халыышкынынга киришкен деп бурууттырган. КИПКЭ ону адыр олурер деп шиитткен, а Политбюро ону «хоойлу езугаар» арттырып каан...

Дыка хөй чылдар эрткенде ону агарткан, ам барын агартканнарның барык эн сөөлгүлери-биле кады. Политиктиг репрессияларга коргараннарны агартырының талазы-биле республика комиссиязы 1994 чылдың январь 4-те Буян-Бадырғыны агарткан болгаш Барыын-Хемчик база Чөөн-Хемчик кожууннарның тус чер бо-башкарылга органнарынга оон адын мөнгежиделинин талазы-биле айтырығны чугаалажып көөрүп сүмелээн. А оон салгакчыларынга алдарлыг өгбезинин чырык ады улуг чоргаараа-улегер болур ужурлуг.

Кызыл-Мажалык суурда Октябрьская кудумчузун оон ады-биле адаан, республиканың Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинин Чалаана салбырынга оон адын тывыскан.

Владимир ДУБРОВСКИЙ.
Төөгү эртемнериниң кандидады, доцент.

Тыва Арат Республиканың ССРЭ-ниң составынга каттышканы улуг чазыг болган деп чамдык кижилер солунларга, радио, телевидение дамчыдылгаларынга боттарының ужуда саналдарын, а харын-даа Тыва АССР-ниң мурнунда турган Дээди Совединиң сессиязынга безин депутаттар чугаалап турдулар. Ында чамдык шынныг барымдааларның бары чугаажок. Ынчалза-даа төөгү төөгү-ле болгай. Төөгү хевээр артар ужурлуг.

Тыва Арат Республиканың ССРЭ-ниң составынга эки тура-биле каттыжып кирип турган үезинде бо одуругларның авторлары Таңды кожуунның Бай-Хаак чеди чыл школазының ангы-аңгы класстарынга өөренип турган. А ол дээрге 1944 чыл. Ынчангаш оон соңгаар Тывага социал-экономиктиг болгаш өске-даа хөй хевириниң сайыралының дириг херечилери бис деп чугаалаар болзувусса, ында бичии-даа хөөрешиг чок.

1943 чыллың май 20-де биче лейтенант Түлүш Нурсатка командылаткан 11 танкистер ССРЭ-ге болчуп, немец-фашистерни чылча шавары-биле фронтуже аттанганнар. 1943 чыллың сентябрь 1-де капитан Кечил-оолга командылаткан 208 эки турачы тыва оолдар, кыстар фронтуже чорупкан.

Дижинге чедир чепсегленген Гитлерге, оон аг-шериниңге удур кадыг-лошкун демиселге командылал черинин дайынчы даалгаларын эрелдиним, маадырлыы-биле күүсеткени дээш Хомушку Чүргүй-оолга, капитан Түлүш Кечил-оолга Совет Эвилелиниң Маадыры деп бедик атты тывыскан.

1949 чылда Тываның бүгү ажыл-ишчилеринге аажок улуг өөрүнчүг болуушкун болган. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыы-биле Тываның көдээ ажыл-агыйының мурнакчыларынга Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры деп бедик атты бир-ле дугаарында тывыскан. Совет Эвилелиниң составынга Тываның бактаан киргениниң соонда, беш-ле чыл болганда, бистиң чангыс чер-чурттугларывыстан кымнар шак ындыг алдарлыг атка төлептиг болганнары ол?

Төөгүнүң архив материалдарынга үндезилээш, ынчангы ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыындан мындыг одуругларны номчукчуларга таныштыраал:

Тываның колхозтары 1948 чылда көдээ ажыл-агый продуктуларын бүгү-ле хевирлери-биле күрүнеге ыяапла дужаарын болгаш контрактацияларны, МТС-ке ажылынын натура төлелгезин күүседип, 1949 чылдың тарылгазынга хереглээр бүгү культураларның үрезиннерин херек хемчээли-биле долдур хандырган, кызыл-тастың бедик дүжүдун алганы дээш Ленин ордени база «Кадыыр болгаш Маска» алдын медальды тывыспышаан, Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры атты тыпсыры болза:

Семен Герасимович Ивановка — партияның Таңды районнуң Бай-Хаак МТС-тиң директору.

Григорий Михайлович Ковалевка — ажылчы чоннар депутаттарының Таңды район Совединиң күүсекчи комитединиң даргазы.

Эверист Иванович Суровцевке — партияның Таңды райкомунуң секретары.

Александр Михайлович Зайцевке — партияның Каа-Хем райкомунуң секретары.

Парыңмаа Арандович Маадыга — Бии-Хем районнуң Кочетов аттыг совхозтуң звено удуртукчузу.

Александр Каранмаевич Түрген-оолга — Таңды районнуң көдээ ажыл-агый килдизининиң эргелекчизи.

Шак мындыг өөрүнчүг медээни Тываның бүгү ажылчы чону улуг чоргаарал-биле хүлээп алган, баштайгы маадырларга байыр чедирип турганнар.

Александр Каранмаевич Түрген-оолдун дугайында бо үүлүвүске делгеренгейн-биле чугаалаары артык эвес боор. Оон өскен-төрээн чери Барыын-Хемчиктиг Ак, Алаш. Ол үениң эвес болгаш депшилгелиг кижилериниң бирээзи чораан. 1939 чылда А. Түрген-оол кожа-хелбээ Ойрот-Тураже (амгы Даг-Алтай хоорай) эш-өөрү оолдар, кыстар-биле кады өөренип чорупкан.

Хып дээн аныяк оолдар, кыстарга өөредилгениң үш чылы билдиртпейн эрте берген. Көдээ ажыл-агый талазы-биле тускай эртемниглер болуп, олар төрээн Тываазынга ээп чаныр келгеннер. Александр Түрген-оол Таңды районнуң көдээ ажыл-агый килдизинге ажыллап киргген. Алыс эрес-шоваа, аныяк специалист районнуң мал болгаш чер ажылын хөгжүдерининге кызымак, тывынгыр чоруун көргүскен.

Александр Түрген-оолдуң организакчы, чогаадыкчы, тывынгыр чоруу-биле Таңды районнуң колхозтары белик дүжүттү өстүрүп алырынга төлептиг үлүүн киргеннериниң бирээзи. Оон кызымаккай күш-ажылын Чазак бедии-биле үнелээш, аңаа Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры белик атты тывыскан ужуру-даа ол.

Александр Каранмаевич сөөлүнде барын Таңдыда «Россия», Сут-Хөлде «Сут-Хөл», Бай-Тайгада «Тээли» совхозтарның директору, оон соонда барын зонаның көдээ ажыл-агый бүдүрүлге эргелелиниң начальниги, Тес-Хем райкүүскомнуң даргазынга ажылдап чораан. Амыдыралының сөөлгү чылдарында Көдээ ажыл-агыйның дуржулга станциязының, дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйының директорунга ажылдап чораан. А. К. Түрген-оол каяа-даа ажылдап чорааш, билдилиг, негелделиг удуртукчу чораан.

Тывага баштайгы Социалистиг Күш-ажылдың Маадырларының соон дарый малчыннар, механизаторлар, тудугжу, ачы, совхоз директору, чоларачы кижилер ол белик аттың эдилекчилери болган. Россияның ниити хөгжүлдезинге Тываның ажылчы чонунуң киирген үлүг-хуузу кайы хире боор турарын бо база-ла бадыткан турары ол. Дараазында маадырлывыс кымнарыл? Ол дээрге тараалан Таңдының хойжулары Уин-оол Бавын-оол, Иван Сафонов, тарважы Василий Янчат, Бай-Тайгадан малчын Үруле Кандан, Барыын-Хемчиктен башкы Сарыглар Тамдын-оол, тудугжу Калдар-оол Даңарык, Чоен-Хемчиктин, Сут-Хөлдүн хойжулары Ооржак Лепооччап, Монгуш Чола, Даржы-Намчал Ооржак, Бии-Хемден совхоз директору Петр Астафьев, Тожудан ачы Эрестол Даржаа, Каа-Хемден механизатор Дойбан Даваа, Кызылдан чоларачы Николай Зюзин, партияның болгаш күрүнеңиң көскү ажылдакчызы чораан чогаалчы Салчак Тока.

Иван КЕЛИК-СЕНГИ.
Манай-оол ОЮН.
Хоочун журналистер.

Республика чемпионунуң чайлаандан

ЧЫМЫШТЫГ ИШТИҢ ШАЛЫПЧЫЗЫ

Чай-кыш, дуне-хүндүс дивес чымыштыг иштиң шалыпчылары бистиң республикада хой. Оларның бирээзи Эрзинде «Чаа орук» коллективтиг бүдүрүлгениң малчыны Кан-Хүрүл Алексеевич Бивин. Бо чылын ол 100 баш төрүүр хойдан-на 146 хураганны камгалап алган. Чоруумнуң аайы-биле оларның чайлаанга барып, хой кадарын чорда, ужуражын чугаалаштым.

— «Чаа орук» Чөөгей хойжу бригадазы бирги чартык чылда төрүүр 100 хойдан-на 105 хураганны камгалап алгаш, кожуунда күш-ажылчы чарыштың бирги черин эвлээн. Бодум хуумда малдың чаш төлүн камгалап алыр талазы-биле хойжулар аразында тиилекчи болуп үндүм. Күш-ажылчы чедишкинним — өөм ишти Людмила Дайыновнаның, уруг-дарымның, малчын эш-өөрүмнүң деткимчези-лир деп санап, үнелеп чор мен — деп, Бивин өөрүшкүзүн илеретти.

— Ада-нем уктуг малчын улус чүве, «Чаа орук» коллективтиг бүдүрүлгениң малманының хей чылларда, кадарын чораннар. Боттарывыс 13 чыл кадарчылап тур бис. Хойну март айда төрүдүп оолдадырга, бо үе таарыжып чорду. Хой оолдаашкынының үезинде тотпас хураганнарны эки эмзирер, немелде чем бээр-ле болза, оларның күш-денгели эки болур чүве. Чайы семиртилге үезинде одар-белчиирни таарыштыр солуп одарладыры эргежок чугула. Амгы үеде мал чеминиң белеткелинче кириптивис. Кыштаамда эрткен чылгы сигеним чүм хевээр арткан, аңаа немей 10 тоннаны белеткеп алзымза, келир чылын хей малымны кыштан хүр ажырар магадылал тургустунар, оон хөйну-даа белеткеп аптар аргам бар ышкаш. Бисте ГАЗ-53 марканың чүк машиназы бар. Кооператив кежигүннериниң сиген-ширбиилинг сөөртүп-дажылаарынга дузаны чөрле көргүзе бээр кижи мен. Эш-не харааданчыг чүве — сиген кезер черлеривистиң орттенгени. Сөөлгү чаъстаашкын соонда харын оът-сиген элээн үнүп чыдыр. —деп, ол чугаалады. Кан-Хүрүл Алексеевич Бивин — Наадымны күш-ажылчы чедишкиннерлиг уткаанныңарның бирээзи.

Дайынчы ДАМБА-ХУУРАК.
Эрзин кожуун.

ЭЭР-ХӨЛДЕ ДАЙГЫ

Эвр-Хөл. Ындыг атты ол черге чон анаа тывыспаан. Ында ээтпек эвр-хөл бар. Ол чүгле каас-чараш, аяшинчилиг эвес, а харын агы, кангы, кадар оъду-биле сураглыг. Эвр-Хөл чүгле чаражы-биле эвес, кадыгбергеге торулбас, оон агаарбойдузунга, ширииниңге чанчыккан, могаг билбес күш-ажылдың кижилери-биле алдаржаан. «Шанган» совхозтуң малчыннары Коччуй-оол Чамыянович Оюннуң, Дүктүг-кыс Даңмаевна Монгуштун чайлаа мында. Эвр-Хөлге хойжуларның дайгызы бо-ла чаңгыланыр. Бо чылын хойжуларның көргүзүүлери бедик, олар кожуунда кымны-даа мурнуче киирбээннер. Чүс хойдан-на 118 хураганны камгалап алгаш, шылгарап үнгеннер.

Кандыг-даа ажылга чедишкинниг болуру, эки көргүзүүлерни чедип алыры чүгле кижиниң бодунан хамааржыр. Кончуй-оол Чамыянович, Дүктүг-кыс Даңмаевна онаашкан ажылынга ээ-харысалгалыг, эрес-кежээ, хой малдың баш саныы өстүрер, продуктулуун бедидер, уксаазын экижидер херекке үлүүн киирип чоруурлар.

Малчыннар чайын хойнуң кададынче, семиртилгезинче улуг кичээнгейни салып турар. Чайын хойну 5 шакта-ла одаржа үндүрүп турар болганда, эртенги серииннде хой эки оъттаар. Хүндүс изигде хойну дыштандырыгаш, кежээки серииннде хойнуң кададын уламчылап турар. Чайын малдың суугадынче база улуг кичээнгейни салза чогуур. Чежедаа одар-белчиирни эки болза, суггады четпээн хой эки семирбес. Хойну кужурлуг одарларга хире-хире болгаш оъткарарга чогумчалыг. Кужур малдың ижин-шөйүнду органнарынга ажыктыг. Хоочун малчыннар чылдын-на 20 тонна сигенни белеткеп ап турар.

Семен ОЮН.

Ус-тывышчыларга, сайгарлыкчыларга

УГААДЫГЛАР, ЭДИЛЕЛДЕР

Кидис өг — кидис кылыглар-биле шыпкаш, кожалан-чептер-биле авый-шавый базыра баглап каан чурттаар оран-саваның кол хевири. Өгнүң кидис кылыгларын кылыр чаңчыл, аргаларын тывалар бурун шагдан бээр чидирбейн келгеннер. Тываның эрте-бурунгу үндезин чурттакчылары чиктернин, азтарның, туболарның кол чурттаар оран-саваазы кидис өг турган. Олар өгнүң сырыглыг кидис эжинн чиге хүн үнер үүче көрүндүр тип чораннар. Тыва өгнүң эжинн чөөн үүче көрүндүр тигер бурунгу түрк езу-чаңчыл оорган тывылган.

Алажы өг — эн сиир-биле кожун даарап каан ханың тозу-биле шыпкан сүүр баштыг чадыр. Ындыг тос чадырны бурун Тывага «алажы өг» деп адап турган.

Алажы өг соңгу-чөөн Тываның (ыланғыя иви, аңныы ажылдыг Тожунуң) чурттакчыларының кол чурттаар оран-саваазы турган. Олар чулук үезинде хадынның тозун союп картаап, хөлегеге калбартып кадырғаш, чарының, сыынның азы бууруңу кадып каан эн сиири-биле кожун даарааш, чадырны шып алыр турганнар.

Өг езулалы — өгнү тигериниң, өг доюн эрттириниң, өгге киреринин, өгге олурарының, өгге келген кижини шайладырының, өгге келген аалчыны, чалаткан ламаны, хооган хамны хүндүлээриниң, өгге хүнду чемин салырының, аалчы хавын дуптээриниң, өгге удуурунуң езулалы.

Өг дою — чаа тиккен өгнүң найыры. Өгнүң тоганазынга көк калак ыдыктап каар. Хой чылдыг эн хоочун назылыг хөрээжен кижи сутту тос-карак-биле өгнүң иштин бир долгандыр, даштын хүнгээр эргилдир үш долгандыр чажыл чалбарыыр. Өгнүң одун уругнуң ачазы кыпсыр, шайын аваазы хайындырыгаш, отче, дундукче, дашкаар үнгеш, оран-тандызынче чажып өргүүр. Өг доюнга дөгерген ирттин дулген ужазын эң улуг даайынга салырга, ол бичиини кескеш, өгну йөрээр. Йөрээл сөөлүнде, келген улус аъш-чемниң дээжизи-биле чемненир.

Аал — хонаштар аайы-биле көжүп, кожа-хелбээ чурттап чоруур 3-4 төрел аймак өглер. Бурун шагдан бээр тывалар кожа-кожа аал боор чурттап келген. Бир эвес аңнаар ийикпе азы дайынчы поход кылыр ужурлуг апарган болза, чөөк-кавызының аалдары шупту чаңгыс черге бөле хонуп алыр турган. Аннаашкын азы дайыңдан ээп чаныр келгеш, база катап-ла кожа-кожа аалдар боор чара көшкүлей бээр турган.

Аал езулал-чүдүлгези — чаңгыс аалга хамаарышкан чүдүлгениң хевири. Чижээ аал малын ыдыктаары, тей-ыяш дагыыры, бай-ыяш дагыыры. Аал езулал-чүдүлгезин аалдың эн-не улуг назылыг өр кижизи (аал баштыңы) башкарар турган.

Амбын дүжүлгези — амбын нояныың төре хөрээн чагыраары-биле дүжүлгениге саадаары. Тывага 8 амбын ноян үе-салгалы болган. 1. Даржы, 2. Даңмыр, 3. Седенбал, 4. Балычап, 5. Ламачап, 6. Шыгдаарыг, 7. Өлзей-Очур, 8. Комбу-Доржу.

Буга эзрен — каран чүдүлгеде хамның оон камгалаар, сыртык бажынга турар эзрен. Бурун Тывага хам бурууза буга эзренниг турган. Буга эзренни кончуг шевер кижи ыяштан буганын хевирин ол олчаан сиилбин кылгаш, калчан хүрен кылдыр будааш, сүүр мыйыстыг кылдыр оюп каан болур.

Тойну — хамның дериг-херекселдериниң бирээзи болур холаган, хүлерден кыыган бичии хемчээлдиг күзүнгу.

Отчу — долу, хар, чаашкын чагдыртыптар, сырын, хат-шуурган келдиртиптер оъттуу кончуг эки билир хам. Ындыг хамның бирээзинге Чөөн-Хемчик кожуунуң Чыргакыга чурттаан чораан Сүрүн хам хамааржыр.

Бурунгу тыва хөөржүдүлге езулалы — хөөржүдүлгениң бурунгу түрк, уйгур, кыргыс хевири-биле, хам, лама чүдүлгези-биле холбашкан езулалы. Чамдык тывалар, чижээ, уйгур-ондарлар, кыргыс-ондарлар мөчээн кижиниң эт-херексели, аъш-чемни-биле ратай өрттелиптер турганнар. Мөчээн ламаларны хөөржүдери оларның эдилеп чорааны шажын талазы-биле эрге-дужаалындан хамааржыр турган. Дээди ламаларның мөчүсөөгүн өрттелиптер турган.

Хөөржүдүлгениң хам езулалы — эрте-бурунгу түрк хөөржүдүлге езулалы-биле дөмей хөөржүдүлге езулалының хам чүдүлге-биле холбашкан хевири. Бурунгу Тыва черге ол хөөржүдүлгениң езу-чуруму ийи янзы турган: 1) өлген кижини эрте-бурунгу базырыктарның даштарының аразынга суп каар; 2) тускай чаа базырык кылгаш, аңаа хөөржүдер. Ол ийи хевириниң дөмейлежиг үвези кырын ыяш-биле дүй базырын турганы болгаш ыяшка арт, хой сөөктериниң чытканы болур.

Хөөржүдүлгениң лама езулалы — хөөржүдүлгениң сарыг шажын езулалы-биле холбашкан хевири. Бурунгу Тывага өлген кижиниң төөлдери лама (ыыладыг кижилер ламалар) чалап алгаш, сөөлгү сөөркө үлеге йөрээлин кылдырып турган. Ламалар конга, дамбыра, шан, кенгиргезин какпышаан, өлген кижиниң йөрээлин кылган сөөлүнде, өлген кижиниң сөөгүн эжиктен эвес, өгнүн хаанын кодургаш, оон үнүүрер турган. Өлген кижиниң сөөгүн черге хоммес, аңаа кадагай салыр ужурлуг турган.

Өг — бурунгу түрк дыллан алдынгаш, амгы үеге чедир ол хөөрээр аатты турар сес. Өгнүн тоогузу узун болгаш ырак. Өг тываларның эн-не эрте бурунгулары болур теле аймактарның (VI—VII вв.) үезинде-ле кожун-дужеринге эптиг кыыдыр чогаадын кыыдынган чурттаганы оран-саваазы турган.

Өгнүн хевирлери: кидис өг, алажы өг, ыяш өг, бөдей өг, чадыр өг.

«Терме» — өгну барын моолчудун алааны. Эрги Тываның чамдык Барыын Моол-биле кыыгаарлашкан черлеринге «терме өг» деп адап турган.

Шаңчы САТ.
Төөгү башкызы.

БИР-ЛЕ ЧАЙЫН ХЕНДЕРГЕГЕ...

Ынчан мен совхоз директору турган мен, кол агроном Ф. А. Кочук-Кара, салбыр агроному С.-М. Д. Сотпа. Совхозка беш га черге картошка олурткаш, ол-ла хире черге олуртур картошка үрезинин чонга үлеп бээримге, кежээ кижилер олуртуп, чалгаа кижилер чип-даа алган чүве.

Ийи агрономум-биле дүжүт болурун билгеш, 50 тонна кирер картошка подвалын кылдыра шаап алдывыс. Олурткан картошкавысты урарывыска сынмады. Малчыннар аалдарынга, кырган-диженнер бажыннарынга картошка-ла, картошка. Оон соонда чылын картошка базала эки болган. Хендерге кара хөрээннүг, тайга тыртып чаар болгаш, магалыг-ла тараалан, бай оран.

Бир катап Хендергеге Михаил Мендуме келгеш, Калбак-Сарыг тараазының аразынче киргеш, көзүлбейн барганын көрген мен. Баян-Тала, Узун-Ховуга тараан зеленканы «Вихрь»-биле К. Хемчикей, Д. Чогуур, Г. Бора-Тараа, Д. Маадыр, В. Монгун-оол, Б. Байсалан, С. Аллын-оол суглар кестирип киирптерге, Узун-Хову, Ак-Тал аразынга Хову-Аксыдан сес «КамАЗ», чеди «ЗИЛ» автомашиналар чедишпес турду. Ынчан сигенни, будук-бүрүнү суму чагырғазы өреге бүрүзүнге дагып каар, сиген кажаазынга сарааттаар, малчыннар кажааларынга кадырган ногаан будук-бүрүлер долу чүве болгай.

«Сукпак» совхозтан бир «КамАЗ» Хендергеден чайкыш чок силос сөөртүп, ук совхозту азыраа, азыралыпдаа турдувус. Ол үеде 120 кг чедерге-ле, эр молдурғаларны «Сукпакка» дужаагаш, эзт планын күүседирге, кыс бода, шээр маллын бажы өзүп турганы билдингир. Ынчан ам-даа Хендерге сумузунуң даргазы Екатерина Донгаковна Агыы сигенни агитквартиралар күжү-биле хол кадыыры-биле кескеш, 3000 тонна силосту белеткеп ап турдувус. Ындыг силозувустун артыы ам-даа Өөдеп-Шол бажы Казыралыг-Хөлчүк чоогунда частынмаан чыдар.

Хендерге чону дыка-ла ажылгыр улус. Ам бүгү-ле чүвени хуужуткан үеде кежээ кижилер байып, чалгаа кижилер бергеден тур боор, кызып-ла көрүпер, чаңгыс чер-чуртташтарым!

Биче-оол МОНГУЛ-ООЛ.

ОНЗАГАЙ КОЖУУН

Тожу—онзагай кожуун. Бирээде, 1921 чылда Таңды-Тываны тургузуп чарлап турда турган кожууннардан ам чүгле Тожу кожуун мынча үе-шаг эрткиже ады-бажы өскерилбээн кожуун бо. Өске бүгү кожууннар шупту эде адаттынгылаан, ыңай-бээр чарлыры чарлып, каттыжары каттышкылаан болгай.

Ийиде, Тожу чону Кол, Ак, Бараан деп өзек төрел бөлүк чон коллаан-даа болза, боттарын чаңгыс аай чүгле «тожулар бис» деп санавышаан, төөгүзүнге, төрээн черинге бердинип, чоргаарланып чоруур туруштуг.

Үште, Тожунуң девискээри бүгү Тываның девискээринин дөрттүн бирээзинден хөй, улуг делгем, чараш бойдус чурумалды, бай-байлак кожуун. Бойдустун эң үнелиг байлаа ыяштар, кат-чимис, тоорук, ап-мен, балык-байлан, тайга-сыннар, хемнер, хөлдер эп-не хөй, Тываның бо байлактарының 40-50 хуузу мында мөөннеттингениби-биле онзаланып турар. Алдын, мөнгүн элбек. Ол ышкаш амыдыралдын үндезини болур — олар-белчиири, тараа-сиген шелдери четчир болгаш артар. Ол дугайын бежен-аллан чылларда Тываның баштайгы миллионер колхозтары маңаа сайыраан турганын Тываның төөгүзүнде алдын үжүктер-биле бижиттинген болгай.

Дөртте, Тожу чонунуң салым-чаяанныг оолдар, кыстары бүгү Тываның төөгүзүнде боттарының ажыл-хөрөө, ат-алдары-биле биллингир. Оон каш-ла чижээ: Донмит Кол ноян, Тока Кол, Михаил Мендуме, Сергей Серекей, Темир Эрсктол, бирги эртемлен хөрөөжен Зоя Чаламба, бирги тыва номнуң маадыры Любовь Самбукай, чогаалчыларывыс Леонид Чаламба, Юрий Кюнзегеш болгаш өскелер-даа.

Сураглыг кожуун ажылдакчылары чораннар Балчыма Ак, Максим Чигжит, Василий Кончук, Шыырып-чык Кол, Бюрбю Кол, Шошукпан Кол, дайынның болгаш күш-ажыллың маадырлары Михаил Бухтуев, Эрестол Даржаа шупту-ла Тожу чоннуң ажы-төлү-ле болгай. Эвээш санныг Тожу чоннуң оолдары Селип-оол Ак, Такпажык Ак Ала-чурт дайынынга маадырлыы-биле киржип чораннар.

Тожу черге өске черлерден келгеш, үр чылларда үреттүннелдиг ажыллап чораан, боттарының балалбас истерин арттырып каан Тожу күдээлери Мижит Донгак, Байыр-Белек Тюлюш, Монгальбин Кыргыс, Байыр-оол Ондар, Агбаан Сарыглар, Соскар Монгуш, Михаил Галкин, Кара-оол Оюн. Наадым Иргит дээн ышкаш эштерни канчап уттур боор. Ол ышкаш Тожу кенээстери Бичей Мангыр, Татьяна Күшкаш, Минчеймаа Бузураш сугларны база адап болур. Дайын киржикчизи, Тываның аъттыг эскадронунуң взвод командири чораан Оолак Оюн Тожу кожуунуң төвү Тоора-Хемниң тудуг-суурун ногаанчыдып, чаагайжыдар ажылга кымдан-даа хөй үлүүн киирген дээрзин онзалап айытса чогуур.

Тожу келир үеде бүзүреллиг бурунгаар базымнарны кылып, сайыразы чугаа чок. Оон үндезин ажылчы чону бай-байлак оранныың ээлери, олар ону сайзырадып, хөгжүдер.

Василий (Ховалыг) ТАМДЫН-ООЛ.
Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы, Тоора-Хемниң хүндүлүг хамаатызы, Тожу күдээзи.

Кадыкшыл — чоннуң байлаа

ЧОЛДУҢ ДЭЭДИ КЕЖИИ

Кижилерге кадыкшыл дег үнелиг чүве тывылбас. Кадыкла чорза, амыдыралдың аар-бергелерин ажыл эрте бээр. Ылаңгыя ацаа бараан болуп чоруур буянныг эмчилерни кым-даа хүндүлээр, оларга чоргаарланыр ужурлуг бис. Аарыг-аржыкка таварышпас кижи кайда боор, күжүр эмчилериң бачым ойде чедирген ачы-буянынга мөгейип, чалбарар апаар бис. Чадаана хоорайда кожуунуп төп эмнелгезинде ындыг буянныг, ак сүт дег арыг-чаагай сеткилдиг эмчилер кайы хөй, олар кижилериң кадыкшылы дээш эртем-билиин, күжүн харам чок, могаг-шылаг билбейн өргүп чоруурлар.

Ындыгларның бирээзинге Эрес-оол Дасович Бирдейни хамаарыштырып болур. Ол чээрби чыл бурунгаар Иркутскиниң медицина институдунуң невропатология салбырын дооскан. Баштайгы күш-ажылчы базымын Чөөп-Хемчик кожуунунуң төву Чадаана хоорайлап эгелээн. Өлүп каш чыллар дургузунда ацаа ажылдаан, амыдыралдап шилип алган ынак буянныг мергежилинге шынчы бооп артқан-даа. Амыдырал чаңгыс черге турар эвес, оон дугуйлары чылып, шимчеп чоруп олурар. Ол Эрзин, Өвүр база Бай-Тайга кожууннарга ажылдап каапкан. Барган кожууннарында чоннуң хүндүтү-дургу ажылы-биле өске өөрүнден ылгалып, мурнакчылардың одуруунче кирип эгелээн. Үш чыл трактористээнинин сөөлүнде, ол чолаачылап, ГАЗ-51, 52, 53 машиналары башкарган, 1974 чылдан эгелээш, кожуунуң төп эмнелгелинге чолаачылап эгелээни бо. Ол бо үениң дургузунда кожуунуң тергиин чолаачызы деп атка ийи удаа төлептиг болган. Кожуун, кодээ, суур Советтериниң депутадынга удаа-дараа сонгудуп, эрес-кежээ ажылдап турар. Биче-оол Васильевичини ажылдап турар үеинде көөрге, машиназын аштап-чүлгээн, бир-ле чүвени кылган, үзээн-чагдынган турар кижи.

Б. В. Селип 1959 чылда Кызыылдың көдээ профтехучилищезин (ынчаарда механизация училищези деп адап турган көдээге хөй-ле кадрларны белеткээн болгаш белеткеп турар-даа, Тывада эң-не ат-сураглыг училище) дооскаш, күш-ажылчы базымын Эрзин кожуунуң Ленин аттыг колхозка трактористеп эгелээн.

Ажылдап эгелээнинин баштайгы чылларында-ла аныяк тракторист ажылынга харыысалгалыы, ак сеткилдиг, шуд

ТАР-НЫ ТУРГУСКАН СУУРГА

ТАҢЫ-ТЫВАЗЫНЫҢ 75 чыл оюн уткуурунуң бүдүүзү. Алдар-аттыг Суг-Бажы —Кочетово—Шаңган—«Коммунизмниң херели» — Атамановка... Чогум-на ынча чыл бурунгаар Тыва Арат Республиканың тургустунганын маңаа, борта чарлаан. Төөгүлүг чер, төөгүлүг чон. Найысылад Кызылдан бичежек автобус иштн улуг-биче улус ынаар эртежик үнүптүвүс. Өөрүм алдар-аттыг, арта сураглыг кижилер: даады культура ажылдакчылары. Даргавыс — Россияның алдарлыг артизи С. Л. Оюн. А эң мурнунга, эң хүндүлүг черге олурар кылдыр дөрже чалап алган киживис — «Дерсу Узала». Ийет-ийет, Россияның болгаш Тыванын улустун артизи М. М. Мунзук аап. Кызылдан үндүп бе дээнзиг, Максим Мөнгүжүковичиниң чугаазы чайгаар тәктүп эгеледи. Кочетовога ынчангы, шаг-төөгүде болган ол улуг төөгүлүг байырны көрген кижи бистин аравыстан чүгле Максим Мөнгүжүкович болган. Ол үеде, толаргайлаарга, 1921 чылда ол 10 харлыг турган мен дээр. Ачазы Мөнгүжүк ирей ол хөй чыылган өргүп тыва, орус, моол, көрей улуска аъш-чем кылчып, паштанчылап турган кижи болду. Бичии Мунзук оларга от-ыяш чарып, суун узуп, дүзалакчылап турган. Буян-Балыргы, Сотнам-Балчыр, Күрседи сугларның «изиг бежин» чеже тутпаан дээр. Ынчанмайн канчаар, ам чемгерикчизи, ам оларга бараан болган бичии оолакты чаптавас кижи-ле чок. Алыс ие чаяаган уран талантылыг кижи болгаш, ынчан ырлап, таңцылап, ийи-бир билир хувискаалчы кожамыктарны, орус-тыва ырларны-даа бадырылаан...

Оон өске өөрүвүс база-ла артистер, Тыванын аныяк, алдарлыг артистери бөзин ийи: Галина Мунзук, Зоя Байыр-оол. Культураның алдарлыг ажылдакчылары — композитор А. С. Танов, драматург К. Ч. Сагды, радиожурналист Д. Е. Ендан база режиссер С. М. Момбужай дээш, кымнарны чок дээр. Амдыызында бедик ат чаалап ап четтикпезе-даа, чонда билдингир ийи киживис база бар: сурагжыр бар чоруур тыва композитор Сергей Бадыраа, ыраажы Сиирин Херел-оол олар. Болар ийи баяннның кирижин тыртпышаан, бөрүк Кызылдан Кочетово кежир ырлаштылар. «Чодураа», «Долаана»... Ырлар хөй. Херел-оол Оюнович Сиириниң 1970 чылдарда бижидип каан, ам тыва радионуң алдын фондузунда чыдып турар, аңаа бо-ла дыңналыр «Кара-кара карактар» деп ырызы бар. «Коронказын» ол кайын уттур. Таалал-биле дыңнадывыс, четтирдивис! Ол кударанчыг тыва ыры мынчаар әгелээр ышкажыгай:

Бир-ле черге бир-ле кыска
душкан мен.
Кандыг кыс-тыр, чараш бе?—
деп айтырба.
Бичии када чугаалашкан
ийик мен.
Кажан, када болган чоор
деп синиикпе.
Кара чаңгыс уттундурар
ужур чок
Кара-кара карактары
кайгамчык.
Кайда силер, кайда силер
кара-кара карактар —
Каранғыда сылдыстар?

Шында-ла, кайда силер, кара-кара карактар? Улай Улустун чогаалчызы С. С. Сүрүн-оолдуң сөзүнге «Куурарган көржеп бус дег,

Туман шыпкан кышкы кежиш эгелээр база-ла бүтпээн ынакшыл дугайында ырызын шупту бадырдывыс. Оон Максим Мөнгүжүкович мындыг бир чүүл хөөрей-лир: «Шагда, аныяанда, ол ырыны радиога дамчыда бээрге, дем кенивис өжүр идиптер кижи деп, калган чогаалчывыс хөөреп орар чүве ийин, күжүр».

Дөрттап чоруурга, Кочетово чедир саадавас чүве чорду, шак четпес. Ам автобус иштинде солун репетиция база чоруп, ыр-шоор дыңналып турда. Оруктуң чартыы — Элегестиң туйбу заводун ажыр чазаглыг. Орук эки, четкил чайгы хүнге түүлдеш чылыг, ажыдын каан сонгалардан сериин салгыннап турар. Черле инчеш автобус иштинде «өске» кижи чок чорду. Шупту бо Таңды кыстары, оолдары, күдээлери, келиннери, менден эгелээш. Парлалганың хоочуну О. Х. Өпеен, В. Ш. Монгальбиниң оглу, база адазы дег хөглүг-баштак рольдар ойнаар Саян Монгалбин дээш, чогуур кижилер — мында, «чазактың саралаазы» деп көрдүм.

Кочетово өглери турган-на боор, ишкээр хем кыдыы — ногаан шыкта үш-дөрт аккыр өглер, кодан-сүрүг көзүлдү. Элегес хемден балыктаан оолдар бистин белеткеливисти дыңнаан, холдар чайып эртилер. Суур дөө-ле көстүр-көзүлбес черде хөй теве таваар бо оттап чорлар, 60-70 хире. Оон бир километр черде маны-дашта бижик тода помчуттунду: «Кочетово сумузу, «Шаңган» совхоз» — дээш, демги-ле тевени чуруп каан. Бо ажыл-агый кожуунда эрткен чартык чыл түңнели-биле дээре дээн черже үнгенин совхоз директору О. К. Оюн сөөлдей биске— аалчыларга дыңнаткан. Тывада «Шушенское» бар бе?—дизе, бо Суг-Бажы дээр мен. Музей безин үш-дөрт бажыңнарда кожа турар. Хевир-көрүштүг тураскаалдар оларны улам аян киирген. Амгы үеде болар улам чаартынып, чалыыткан турар чорду. Арта Кызылдан ус-шевер, кыргыс кинога тос кижи долганын четпес мөңүлчек ак өгну кылып берген Н. Самданны барып, херек кылып чалап эккеп алган улус болду. Черле инчеш чугайлаттынган, дозуланган, бок-күзүрүм аштаан улус мында базым санай. Ынчанмайн канчаар, ол улуг байырлал эге баштай Таңды эдээнде бо бичии, ол хиреде Тыванын төөгүзүнге хөлчок улуг исти арттырган бо-ла суурдан эгелээр болгай.

КОЖУУН чагырыкчызының социал политика талазы-биле оралакчызы О. К. Дамдын, суму даргазы Л. Д. Оюн аалчыларын чылыг чымчак уткуп-хүлээп алгаш, чечектерни сөңнеп тура: «Аалга келген кижи шай ижер, аргага барган кижи саат дайнаар» чүве дишкеш, уруглар садынга аппарын шайлаттылар-даа. Шайнын, «изиг-ханнын» ээлери бо Кочетово ортумак школазын таптыг-ла 25 чыл бурунгаар доосхан чаңгыс классчылар чораан. Шупту 28 кижи диштн. Чамдыызы чөптүг чылдагааннар-биле бөгүн бээр кээп шыдаваан болзажок, бүдүн классты төлээлээн 5—6-ла кижи «бежен кижи шынарлыг» болгаш барды. Оларның башкызы Кызылдын 2 дугаар школазының төөгү башкызы Д. Х. Куулар өөреникчилери-биле чаза ырлааш барды.

Кезек чугаа соонда ам клубче углаптывыс. Чон зал долдур шагда олурупкан болду. Уруг-дарының куспактаан бутка турарлары бөзин хөй. Культура бажыңын Межегей шынаазының айлан-кужу Оюн Болдукпанның ады-биле адаан чүве-дир. Фойеде чураан улуг өңнүг чуруктан ол боду бис-биле чолукшаан ышкаш болчук. Каш чыл бурунгаар Оюн Дадар-оолович, Испий Ногаан-ооловна сугларның бажың-балгадынга кирип, мачы-хуужуурлап, сеткил хандыр чугаалашканым чүге-ле чүве ийик, ол өйде сагыжымга кирди. Сөөлүнде 1971 чылда дем доозукчуларның класының даргазы, амгы үеде Таңды милициязының оралакчы начальниги — майор Сергей Дыртыкович Оюн ооң «Межегейин» аалчыларга, чыылган чонга диңмиттиг адыш часкаашкынының адаа-биле ырлап, ындыңналдыр бөгүрлы-даа.

НАЙЫСЫЛАЛДАН барган аалчылар-биле ужуражылганы кожуун чагырыкчызы Б. К. Балчый-оол эге сөзү-биле ажыткаш, таптыг-ла 75 чыл бурунгаар каш доорбаш бажыңнарлыг бо сууржугашка одаг, ыш-бус, кижилернің өөрүшкүлүг чугаа-сооду, аът-мал киштээри ындамында дыргыналган турганын сагындырын чугаалааш, Таңды-Тывазын тургузуп, чаяан каан суурунуң, черниң эәлерининге, аалчыларына кел чыдар улуг юбилей-биле изиг байыр чедиргеш, чедиишкиннерни күзээн.

Дараазында келген делегацияның баштыны С. Л. Оюн чугаазын мынчаар эгеледи:

— Төрел билбес кижи — ядыы, төөгү билбес кижи — согур.

Арай дорт бол, шын чорду. Кандыг-даа кижи төөгүже хая көрүүр, төрелдеринге дузалаар, ажыктыг чүүү кылыр дээн уткалыг. 9 дугаар школада «Тос-карак» деп уруглар театры барып, ам оон салбырларын бо Кочетовка, Бай-Хаак, Чал-Кежигте ажыдар, ооң-биле бичии чаштарны уран чүүлге хандыкшыдар сорулгалыын чыылган чонга ол чугаалап берген, Орта улуг улус бис боданыр, шиилерни тургузар дээрзин угааткан. Кады келгени культура ажылдакчылары-биле чыылганнарны таныштырган.

Инчеш, концерт үезинде айтырыгларга харыылап турар чай-хос тывылбазын барымдаалааш, айтырыглыг улус бар болза, дарый салырын ол дилээн. Тус чер чурттуг артист Владимир Монгальбии болгаш Таңдыдан фронтуже аъттанган эки турачылар дугайында оларның чаңгыс чер-чурттуу, хоочун журналист И. Д. Келик-Сеңги биле Таңды күдээзи Д. Е. Ендан оларның парлалгага белеткеп турар номунун салымчолунуң талазы-биле дээш айтырыглар улажыпкан. Баштай М. М. Мунзук сөс алгаш, тыва театрның баштайгы үндезилекчилери 5—6 тыва оол, кыс улустарны салаа базып санап, оларның бирээзи эрте калган салым-чаяанныг артист, Оюн оглу Владимир Шаравиевич Монгальбии чогум ол дээрзин онзалап айтып, ооң оюнунга, талантызынга доктааган, доочу сактыышкынны кылган. А Сиин-оол Лакпаевич Оюн режиссер-педагог кижи болгаш, бир чамдык артистер башкының чугаазын чедир күүсетпес, угаавас болгулаарын, а өске чамдыы харын-даа оон чүү негеттинип турарын чаңгыс сөстен билип алгаш, режиссернуң бодунуң бөзин бодалын мурнаптар, мырыңай «эрттыр» ойнаптар салымныг болгулаарын чугаалап, ыңдыг кижилерниң бирээзи чогум-на Монгальбии чораанын сеткил ханыышкын-биле онзалап демдеглээн. Өске-даа айтырыгларга тода болгаш билдингир харыыларны чон алган дораан хөлбеңкөк көжеге-даа ажыттынды.

9 харлыг кызыжак Ангелина Сагды кырган-ава К. Ч. Сагдынын «Тывалар дел кымнарыл ол?» деп шүлүүн шимчээшкиннинг, биргээр онзагай номчуп күүсеткеш, барык ийи шак үргүлчүлээн концертти ажыткан. Ам спенаже көрүкчү ыраажы Херел-оол Сиириниң чалап алган. Хоочун коктуг, хола кактыг. Ол ССРЭ-нин улустун артизи Алексей Чыргал-оолдуң «Чүгле сеңээ» деп ырызын сырынналдыр күүсетти. Көрүкчүлер салыр хөңнү чок болду. Ол улаштыр үш-дөрт-даа тыва ырларны ырлаан. Даады ынакшыл, бүткен-бүтпээн чуртталга дугайында уян хөөннүг, кижилернің сеткилдерин чайгаар шонуп келир лириктиг ырлар чоржук. Р. Д. Кенденбильдин «Кара-кара карактары» кайын репертуардан уштунар деп.

Бодунуң адазы В. Ш. Монгальбиниң эге баштай уттундурбас кылдыр ойнаан кааны К.-Э. Кудажының «Долуманың хуулгаазыны» деп шиидан үзүндүү ооң оглу Саян Монгальбии З. Байыр-оол-биле ойнап күүседирге, адыш часкаашкыны диңмиттиг-ле чорду. Ада өлүр— оглу артар... Тыванын алдарлыг артизи, шупту үш ады фамилиялардан бүткен хоочун самчы Донгак Монгуш Оюн кыдат, калмык таңцыларны тева бергенде, 18 харлыг оолдардан дудак чок кижи болган. Сиин-оол Лакпаевич ону чарлаарда, Тыванын «Махмут Эсембаеви» дээнинде утка-ла бар болбайн ам.

Борта сен профессионал, а сен бот-тывынгыр артист сен деп ынчап турбаан. Дарга, башкы, шагдаа, дипломнуг артист дээш, бот-боттарын сценага солуп, кым-даа үнүп ырлап, шулуктап, таңцы-самнап турду. Культураның хоочун ажылдакчызы, драма артизи Андрей Сагды, шагдаа Сергей Оюн, башкы Долзат Куулар, чагыргада ие-чаш талазы-биле килдис эргелекчизи Любовь Оюн, композитор Альберт Танов-даа бир дөмей. Кежээнин хүндүлүг аалчызы М. М. Мунзук:

— Мени быралап чораан угбаңар ам чок. Ынчангаш ам хеймер уруум Галяны кыйгырып алыйн — дээш, ийи адашкы орустап, тывалап элээн хөй ырларны көрүкчүнүң дилээ-биле ырлап, оларга аян тудуп бердилер. Хөйге билдингир тыва ыры, бо-ла залда мээн-биле кожа олурар С. И. Бадыраанның «Сайсуузундан» эгелээш, «Расцветай, Сибирьге» чедир. Улуг, биче ийи алдарлыг артистерниң, Мунзуктарның сөөлгү ырында мындыг сөстер бар чораан: «Байырынарны-даа көрдүвүс, уруглар. Магалыг чаагай ойнап-хөглеп алдывыс. Ам силер эки чурттап артынар че, а бис-даа чаныш чоруптаалы...» Ийет, анаа чыылган өргүн чонга бис өөрүшкүвүстү илереткеш, аал-оранывысче, Кызыл хоорайывысче аъттанып чоруптувус.

Седип МОНГАЛ.
(Кочетово — Кызыл).

ТӨРУТТУНГЕН ХҮНҮНЕР-БИЛЕ!

Бо чылдың август 24-те бистің эргим ачавыс **Дармажап Чамыяңович МОНГУШ** 60 харлааның демдеглээр. Амгы үеде ол Чөөн-Хемчик кожуунның Шеми сумузунда чурттап чоруур. Ачавыс 30 чылдарнын дургузунда мал эмчизи бооп ажылдап келген. Топтуг-томаанныг, кызымаккай, кежээ ачавыс бистерни, 5 ажы-төлүн төлептиг, эртем-билиглиг кижилер кылдыр кижизидип каан. Ынчангаш ачавыска четтиргенивисти илередип, кадыкшылды, аас-кежикти күзевишаан, мөгейдивис.

Хүндүткел-биле өөнүң ээзи, уруглары, оолдары, кени, күдээлери, ургларының ажы-төлү.

«Башкы - 96»

КЫМ ТӨЛЕПТИГ БОЛГАНЫЛ?

1995—1996 өөредилге чылы төнүп турда, Чеди-Хөл кожуунда бар школаларның аразында башкы ажылынга турасскааткан мөөрей болуп эрткен. Оон кол сорулгазы— талантылыг, чогаадыкчы ажыл-иштиг башкыларны илередири, мурнакчы аргадуржулганы нептередири, башкы мергежилиниң ат-алдарын бедидери база профессионалдыг харылзажылганы калбартыры болур. Жюри кежигүннери мөөрейниң киржикчилерининң бүгү талазын: ажылдап турары категориязынга дүгүүп турарын, педагогиктиг технологияны сайзырадып билирин, салдынган сорулгазын күүседип, турарын өөренип көрген. Ол ышкаш кижизидилге ажылының эргиде аргаларындан ангыда, чаа онзагай хевирлерни ажыглап турарын, кичээл үезинде ургларга дээштиг билиглерни чедирип, оларны хаара тудуп билир шынарын база өөренип көрбүшаан, бо бүгү үүүлдерни 5 баллга үнелээр деп шиитпирлээн турган.

Оон-биле чергелештир башкыларны кожуунның школаларынга чедирип, өөредиглиг үүүлдерни база көргүскен. Чижээлээргe, Сайлыг ортумак школазынга үлегерлиг класс шактарын эрттирген. Хову-Аксы ортумак школазынга конкурстуг кичээлдерни, ажыл-агыйжы делгелгелерни база эрттиргилээн. Киржикчи бүрүзүнүң уран чүүлге сундулуун, тывынгыр-сагынгырын, эрудициязын, баштак чоруун өөренип көргени база солун. «Өөредилгенин болгаш кижизидилгенин чаңгыс аай эви» деп темага дискуссиялыг клубту эрттирген. Анаа Сайлыг ортумак школазында өөредилге талазы-биле харыылап турар башкы Н. К. Бимба илеткелди кылган. Оон ынай «төгерик столга» янзы-бүрү айтырыларны кедүрүп, оюннарны ойнаан. Эге класстарнын башкылары «Шимченгир оюннар», «Муннар ораныңче ээнчорук», «Үш чүүл эртемниг оол» деп аттарлыг класс шактарын организастаан.

Түңнелдерни үндүрүп тура, башкыларнын аразында болуп эрткен мөөрейнин ажыктыг, өөредиглиг талалары хөй болган деп саналар мен. Маңаа бирги черни Хову-Аксы ортумак школазының башкызы З. К Соскал алган, иккизин Чал-Кежигнин башкызы Г. М. Оюн үшкүзүн Элегестен башкы Н. А. Донгак алган. Тиилекчилерге тус-тузунда «Башкы-96» деп ленталарны, хүндүлел бижиктерни, өртектиг белектерни тывыскан.

Анатолий СЫЧ.

ЧАРЛААЛДАР

ӨӨРЕДИЛГЕ КУРСТАРЫ ЭГЕЛЭЭР

«Прогресс» өөредилге төвү дараазында курстарның «Биче база ортумак бүдүүрүлгелерниң саң-хөө ажыл-чорудулгазының бухгалтер учеду», «Баш таарып өөредири», «Кулинар болгаш кондитер мергежили», «Англи дыл», «Тыва дыл», «Тыва национал хеп быжып, дааараары», «Бөрт дааараарының технологиязының үндезиннери», «Секретарь-машинакчы» мергежилдерге өөредилге август 27-де 14 шакта эгелээрин чарлап тур.

Адреси: Кызыл, Кочетов кудумчузу, 35, Амыдырал хандырылга бажыны, 5-ки каѢт, артында эжиктен кирер.

АВТОШИНАЛАР

«Минусинск техносервис» деп кызыгаарлаан харыысалгалыг ниитилел Минусинск хоорайда складтарын Ярославль, Москва, Нижнекамск хоорайларда заводтарын кылып бүдүргени авто шиналарны садып турар:

135/80Р12 (дор.) «Ока» 175/80Р16 Вли. 10 Нива, ВАЗ 2121
155/70Р13 (риола) «ВАЗ», «ЗАЗ» 185/82Р15 (дор). «РАФ»
6.15×13 (риола) «ВАЗ», «ЗАЗ» 205/70Р14 (дор). «ВОЛГА»
6.45×13 (дор). «ВАЗ», «М-412» 205/70Р14 (шипов). «Волга»
165/70Р13 (БЛ-85) «ВАЗ-2109» 260/508Р (БЛ-85) «КамАЗ», «ЗИЛ»
6.45×13 (снеж). «ВАЗ», «М-412» 175/70Р14 (БЛ-85) «М-2141»
6.45×13 (шипов). «ВАЗ», «М-412» 240×508Р (БЛ-85) «ГАЗ-3307», «ПАЗ»
165/70Р13 (русс. зима) «ВАЗ» 280×508Р (БЛ-85) «КамАЗ», «ЛАЗ»
165/70Р13 (РВ-шипов). «ВАЗ» 300×508Р (БЛ-85) «ЛАЗ».
175/70Р13 (Кама-578) «ВАЗ»-05, 07, 09 320×508Р (БЛ-85) «МАЗ», «КРАЗ»
175/70Р13 (БЛ-85) «ВАЗ»-05, 07, 09, 99 1300-530-533 (БЛ-85) «Крза» (лапт)
165/80Р13 (Я-370) «ВАЗ», «М-412» 1200-500-508 (БЛ-85) «Урал-5557».
6.40×13 (шиньон) «М-2715» 1400×20 (БЛ-85) «Урал-375»
8.40×15 (шиньон) «УАЗ» 1200×18 (БЛ-85) «ГАЗ-66».
225/85 (новинка) «УАЗ» 9.00-16 (БЛ-85) «ГПТС-4»
165/80Р13 (М-190) «ВАЗ», «М-412» 7.50×20 (БЛ-85) «МТЗ» (мурн.) 15.5Р28 (БЛ-85) «МТЗ» (артыкы)
8.25×15 (БЛ-85) (анзазыр).

Ол ышкаш Р13, 14 автокамералар, «ИЖ», «Урал» мотоциклдерге мотошиналарны, «Жигули», «Волга» машиналарга дугуйлар дискилери, ГАЗ-2410, 31029, 3307, ГАЗ-4301, 3309 (дизель) автомашиналарга 500 янзы-бүрү хевирнин артык кезектери (өртээ завод-бүдүрүкчүнүң болгаш чиик). Төлевири кандыг-даа хевирнин боор болур.

Адреживис: Минусинск, «АТАП» АН. Минусинск — Кызыл баар орун чоогунда хадылыг арга, тер склад, телефон 2-10-21, 2-02-24.

Мөөрей

«ЧЕЧЕННИҢ СЕТКИЛИ»

Бо сөөлгү чылдарда Тыванын Чазаа база Культура, кино болгаш туризм яамызы тыва чоннун бурунгу культуразын катап шинчилээр талазы-биле улуг программаны тургусканы өөрүнчүг. Ынчангаш республиканың чону боттарының бурунгу культуразын, чаагай чаңчылдарын, төөгүзүн билип алыры-биле школаларда база культура одагларында янзы-бүрү болгүмнерни организастап турарлар.

Бо чылын Барыын-Хемчик кожуунунуң төвү Кызыл-Мажалык суурга бир дугаар республика чергелиг аас чогаалга «Чеченниң сеткили» деп фестивальды эрттирген. Үе-шагның бергезинге, акша-төгериктин чогунга торулбайн, чонунуң культуразынга, төөгүзүнүге бердинген, бо бүгүнү чон аразынга неп-төредип чоруур кижилер мөөрейге чедип келген. Ынчалларга Мөнгүн-Тайга, Таңды, Бай-Тайга, Барыын-Хемчик кожууннарындан, Ак-Довурак хоорайдан төлээлерни хамаарыштырып болур. Ук фестивальга ниитизи-биле 95 кижи киришкен. Бир дугаар болуп эртип турар мөөрейни Барыын-Хемчиктин культура киллизинин эргелекчизи, хоочун культура ажылдакчызы А. С. Конгар ажылын сес ап чүве чугаалаан. Оон соонда жюри даргазы З. Д. Монгуш оон кол сорулгаларын чонга болгаш киржикчилерге таныштырган. Мөөрейнин кол сорулгазы — тыва чоннун бурунгу культуразын, өзу-чурумун, аас чогаалын, ол ышкаш чидип бар чоруур чаңчылдарны катап тепторедип, ону аныяк-өскенге өөредири болур. Ынчангаш киржикчи бүрүзү йөрээлдерни, алгаларны, чалбарыгларны, эрезиникиннерни, дүрген-чугааны, төөгү сестерни, үлегер домактарны, тывызыктарны, көрүүлүглерни, тоолларны чугаалаар, улустун ырларын ырлаар, тыва хөгжүм херекселдеринге аялгаларны ойнаар база кожуун бүрүзү боттарының тускайлаан культуразын көргүзер ужурлуг.

Ук көрүлдениң киржикчилерининң кезик-чамдыызын маңаа демдеглеп, оюн-тогланы канчаар бараалгатканын сонуургадып көрейн. Мөөрейни Кызыл-Мажалыктың «Хемчиктин эртинези» деп аас чогаал бөлүү «Дүк доюн» деп сценарийжиткен көргүзүү-биле эгелээн. Киржикчилери — школа башкылары, өөреникчилер, бөдүүн ажылчыннар, пенсионерлер болдулар. Киржикчи бүрүзүнүң дүрген-чугааны, узунтынышты, чечен сестерни, тывызыктарны, көгүдүглерни, улустун ырларын, кожанарын, тоолду, алгыш-йөрээлдерни күүсеткени эки, ынчалза-даа «Дүк доюн» байырлап турары көзүлбейн барлы.

Ийи дугаарында Таңды кожуун «Сеткилимде — төрээн черим, төрел чонум» деп буга дагыырының дугайында көргүзүүгү ойнааннар. Буга дагыырын Межегейден пенсионер К. Б.-Х. Куулар езу-чурумну сагывышаан, кончуг солун күүсеткен. Өске аас чогаал бар-даа болза, ону эчизинге чедирбейн бардылар. Тыва хөгжүм херекселдерниң орус хөгжүм херекселдерин база холааны эпчок бооп турар.

Ак-Довурак хоорайнын аас чогаал бөлүү «Бөлей өгнүң уруглары» деп сценарийжиткен аас чогаалды көргүскеннер. Тыва аас чогаалын хевирлерин негелде езугаар бедик деннелге күүседип, боттарының тывынгыр-сагынгырын көргүзүп, аас чогаалды катап диргизериниң угланыышкыннары барын илереткен. Л. Ооржактың күүселдезинде тоолчургу чугаа база йөрээл сестер солун болган. Тыва хөгжүм херекселдери-биле дериттинген оркестрле колдуунда аныяктар болгаш өөреникчилер хаара туттунган. Олар тыва улустун ырларын кожумактарын үлеп, ыраажылларын хей-аъдын көдүрүп турганнар. Бо аас чогаал бөлүүнүң удуртукчузу Ак-Довурак хоорайның 2 дугаар школазының башкызы М. А. Күжүгет, хөгжүм каасталгазын Л. Х. Ооржак башкарган.

Мөнгүн-Тайга кожуунның аас чогаал бөлүү Шагаа байырлалынга «Күске чылы» деп көргүзүүгү күүсеткеннер. Мында оолдар, уругларның тывызыктажып турары бир янзы, боттарының тускайлан культуразын көргүскени онзагай. Ульяна Хертектин оркестрниң үделгезиби-биле күүсеткени «Чонумну» деп ырызы белик үнелелли алган. Мөнгүн-тайгажылларның культуразы өске кожуннардан черле ылгалып турар деп чүвени эскерлим.

Бай-тайгажылар эң-не сөөлүнде сценаже үнгеннер. Көрүкчүлер болгаш жюри кежигүннери олардан хөйну маңаан. Ынчалза-даа Бай-Тайганың төлээлери мөөрейге белеткел чок келген болгаш боттарын эки көргүзүп шыдаайын бардылар. Тыва аас чогаалдың үндезин черлеринин бирээзи мындыг кошкак, мөөрейнин негелделеринге тоомча чок болганы хомуданчыг-ла-дыр.

Аас чогаалынга республика чергелиг бир дугаар болуп эрткен фестивальдың тиилекчилерин илередип, шаннал-макталды-даа тывыскан. Аная бирги черни Ак-Довурак хоорай, ийиги черни Кызыл-Мажалык суур алган. Тиилекчилерни тус-тузунда тыва хөгжүм оркестринин херекселдери-биле шаннаан. Аас чогаалынын янзы-бүрү хевирлеринге төлептиглерни база илередип, шаннаалдарны тывыскан. Тодаргайлаарга, алгыш-йөрээлдерге Таңдыдан К. Б.-Х. Куулар, Ак-Довурактан Л. Ооржак, Кызыл-Мажалыктан В. Монгуш, улустун ырларынга У. Хертек Мөнгүн-Тайгадан, А. Чысынмаа Ак-Довурактан деп оон-даа өскелерни адап болур.

Эрткен мөөрейни түннеп тура, оон чедер-четпестеринге доктаар бодай-дыр мен. Бир-тээ, фестивальды тыва улустун аас-чогаалынга тураскааткан болган соонда, баштай-ла сагыыр чүүлүвүс идик-хевивис турган. Ниитизи-биле алырга, кожууннар барык шуптузу багай кеттинген болду. Тыва эр кижи ногаан, қызыл өңнүг тон кажан-даа кетпес, оттук-бижек, бөрт чок чорбаан болгай. Тыва тонга курну канчаар куржаарын бөзин билбес болур-дур бис. Мөгелер тыва тоннуг эвес, содактыг хүрежир деп чүвени кижи бүрүзү билир чүве ыйнаан. А хөрээжен кижи кара, көк, кара-көк өңнүг тоннар кеспейн чораан, чамдык улус бөрт орнунга аржыылдар шарын алгылаан суг боордур. Нация бүрүзү бодунуң культуразын сагып, хүндүлеп чоруур ужурлуг деп бодаар мен, өске чоннар ышкаш бистер база төөгүвүстү, культуравысты, чаңчылдарывысты хажытпайн сагып, хүндүлеп, өөренип чоруулунар.

Оон ынай бир демлеглексээн үүлүм, кожуун бүрүзү тускай культуралыг, чаңчылдарлыг, сес-домаа база ылгалып турар болгай. Көрүлделерге кожан ырларның аялгаазы, сес-домаа, тыва улустун ырлары дөмейлешкек болу бээрге солун эвес, шынары кулу эпаар деп чүвени ук мөөрейден эскердим. Ынчангаш дараазында болур мөөрейлерге шак мындыг чүүлдерни болдурбазы күзенчиг.

Тыва улустун аас чогаалынын янзы-бүрү хевирлеринге болган «Чеченнин сеткили» деп фестивальдын киржикчилериниң мурнундан Барыын-Хемчик кожуун чагыргазынга, культура киллизинге четтиргенимни илереткишаан, дараазында база-ла маңаа Кызыл-Мажалыкка 1998 чылда болур көрүлдеге чедиишкиннерни күзеп артым.

Зоя МОНГУШ.
Улусчу чогаадылга төвүнде килдис эргелекчизи.

ЧЕЧЕН-ООЛДУҢ ХҮРЕШКЕНИ

АКШ-тың Атланта хоорайынга эрткен делегейниң 26-гы Олимпий оюннарынга хостуг хүреш мөгези, Россияның бо чылгы чемпиону Чеченоол Монгуштун хүрешкенин август 3-теги «Советский спорт» солунга мынчаар бижээн:

«Россияның мөгелери марыылдаанын сөөлгү хүүнүде кандыг-даа хевирнин медальдарын алыр аргалыг турганнар. Артын калган дөрт мөгевисти доктаадыптар өске мөгелер чок ышкаш сагындырып турган. Улан-Үдэден келген Чечен-оол Монгуш (солуннуң частыыы) 1996 чылдагы Европа чемпиону, Киевтен келген Владимир Тогузовту шалып, аваангыр октааш, медаль дээш хүрежир орунун «арыглап» алган. Ам шиитпирлээр айтырыы — алдаржаан Валентин Иордановту «орук кыдыынче үндүрери». Бо сорулга бүтпейн барган. Ынчалза-даа тыва оолдун караанга хүлер медаль «хүлергей» көстүп арткан.

Чүзү чүве ийик, кылыр ужурлуг атаказы чогуур үезинде «өжүп» каар-дыр. Тыныжы чүге бачыдаарыл, нервизи чүге сулараарыл? Казахстандан келген Маулен Мамиров-биле хүлер медаль дээш хүрешкеш, Чечен-оол Монгуш чаңгыс балл ойнадыпкаш, алыр ужурлуг медалын чүге оскунганыл? Шаа үстүп, чүге могап-турупканыл? Россияның хостуг хүреш тренери Дмитрий Миндиашвили үнүп бөзин чидип алгырган, а медаль өскээр «чалгый» берген».

(1996 чылдын июль 31-деги «Советский спорт» солундан).

СУГГА ОВААРЫМЧАЛЫГ БОЛУҢАР

Изиг хүннерде суг хөөлбээнге, хемге эштин, сериттенип алырын кым күзевес боор. Ылаңгыя бичии чаштар эштиринче эң-не далажырлар. Оон-биле калы сөөлгү үеде Кызылдын суг станциязынга сугга болгулаан халаптар талазы-биле дуза көргүзеринин хөй дилеглери кээп турар. Сугга дүшкеннериниң, ылаңгыя бичии чаштарның саны көвүдээн.

1995 чылда республикага ниитизи-биле 44 кижи сугга дүжүп өлген. Оон иштинде Кызылга—12, Барыын-Хемчикке — 7, Чаа-Хөл болгаш Чеди-Хөл кожууннарга —5-5 кижи сугга дүжүп, амы-тынындан чарылган. 1995 чылдың медээзи-биле республиканың суг хөөлбектеринге 12 хар чедир 21 уруг сугга дүжүп, амызындан чарылган.

Бо чылдын эрткен айларында сугга дүшкеннерниң саны база өскен, чижээ, апрель айда № 1 эдип-чазаар күшажыл лагерининң чоогунга чуга дош кырлап турган үш уруг сугга дүшкеш, өлген. Июль айның 13-те ЧЭТ чоогунга сугга дүшкен уругнун амы-тынын камгалап алыр дээш эштин бар чораан 45 харлыг С. Соломатов суг агымынга алыскаш, боду өлген. Июль 23-те Орбита чоогунга 13 харлыг уруг сугга дүшкен.

Сугга бооп турар озалдактарның кол-ла чылдагааны болза:

— эштири-биле дерип-белеткевээн, билбези база хоруглуг черлерге эштири, эзирик эштири;

— маңза, баткан ыяш кырынга, автомобиль дугуйларынга эштири бооп турар. Улуг назылыг кижилер бичии уругларны чепшээревээн черлерге эштирин хоруур ужурлуг.

Кызыл хоорай чоогунда кижилер эштир «черлик» черлернин узуну 22 км чедип турар. Ынчангаш ылаңгыя уруглар эштир эң таарымчалыг пляж чер болза «Совет Тыванын 5 чылы» стадионнуң чанында суг хөөлбээ болур. Эштир сезон үезинде анаа дежурныйлаашкынны организастаарынга таарымчалыг. Чылыг үе кызыдып, күс кел чыдыр, сугга оваарымчалыг болунар!

Сергей ЧРГИТОВ,
бичии хемчээлдиг суднолардың күрүне инспектору.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, индекс 667000.

Агар саны: КБ «Тыва кредит» № 363906. корр. сч. 700161629, МФО, 49304729 ИНН—1701008465.

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ДӘЛИ ХУРАЛЫ, ЧАЗАА БОЛГАШ СОЛУННУН КОЛЛЕГИЗИ.

Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА.

РЕДАКЦИЯНЫН КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыг (кол редакторнуң оралакчызы), А. Б. Монгуш, А. О. Оксур (хаорыысалгалыг секретарь), М. М. Саая (кол редакторнуң оралакчызы), Н. С. Эрген

РЕДАКЦИЯНЫН ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-34-17; 3-33-91; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92, оралакчызары —3-45-93.

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы — 3-34-19; 3-34-98, үлетүүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый —3-36-82, культура, өөредилге болгаш чогаал — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-37-11; очулга — 3-34-39; 3-34-93; чаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн баргавда — 3-57-92; 3-14-94; бухгалтерия — 3-41-16; чарлаалар килдизи — 3-34-57.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң галазы-биле хоойлуулгазының чагыдылгазынга контроль болгаш бүрүткелинин Тыва девискээр эргелелинде бүрүткеттинген.
Бүрүткеттиргеч дугаары — 100007.
Солунда парлаттынган материалдарның, авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барын болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация галазы-биле Күрүне комитединиң типографиязы: Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун неделада 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлаар ама. Чагыг № 105 — 218. Чагыг № 105 — 217.